

**T.C.
BAHÇEŞEHİR ÜNİVERSİTESİ**

**ABD’NİN ORTADOĞU POLİTİKALARINDA
İRAN FAKTÖRÜ**

Yüksek Lisans Tezi

BÜŞRA BÜRLÜKKARA

İSTANBUL, 2020

**T.C.
BAHÇEŞEHİR ÜNİVERSİTESİ**

**LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
KÜRESEL SİYASET VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER**

**ABD’NİN ORTADOĞU POLİTİKALARINDA
İRAN FAKTÖRÜ**

Yüksek Lisans Tezi

BÜŞRA BÜRLÜKKARA

Tez Danışmanı: DOÇ. DR. BURAK KÜNTAY

İSTANBUL, 2020

ÖZET

ABD’NİN ORTADOĞU POLİTİKALARINDA İRAN FAKTÖRÜ

Büşra BÜRLÜKKARA

Küresel Siyaset ve Uluslararası İlişkiler

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Burak KÜNTAY

Kasım 2020, 111

İnsanlık tarihi için önemli bir coğrafya olan Ortadoğu’da kritik bir önem taşıyan İran’ın Amerika Birleşik Devleti ile olan karmaşık ve stabil olmayan geçmişi onlarca yıl öncesine dayanmaktadır. Yıllar boyunca inişli çıkışlı devam eden bu ilişki, zaman zaman kendini savaşın eşiğinde bulmuştur. Bu ilişkilerin resmi olarak başlaması 20. Yüzyılın ikinci yarısına dayansa da gayri resmi ilişkiler Kaçar Hanedanlığı döneminde başlamıştır. Zengin petrol kaynakları ve zenginleştirilmiş uranyum programı sebepleriyle batılı devletlerin müdahalelerinden uzun yıllardır kaçamayan İran, siyasi istikrarsızlığı ve dönem dönem uygulanan ambargolar sebebi ile zor günler geçirmiştir. ABD, bir petrol üreticisi olarak ekonomik potansiyeli ve konumu nedeniyle dönemin Sovyetler Birliği’ne karşı güçlü bir müttefik haline gelebilecek olan İran’ı belli zaman dilimlerinde desteklese İran halkının yabancı düşmanlığından nasibini almıştır.

Anahtar Kelimeler: Petrol, İran, Amerika Birleşik Devletleri

ABSTRACT

IRAN FACTOR OF U.S. MIDDLE EAST POLICY

Büşra BÜRLÜKKARA

Global Politics and International Relations

Thesis Supervisor: Assoc. Prof. Burak KÜNTAY

November 2020, 111

The complex and unstable history of Iran with the United States of America, which has critical importance in the Middle East, which is an important geography for human history, goes back decades. This relationship, which has had its ups and downs over the years, has occasionally found itself on the brink of war. Although the official start of these relations dates back to the second half of the 20th century, informal relations started during the Kaçar Hanedanlığı. Iran, which could not escape the interventions of western states for many years due to its rich oil resources and enriched uranium program, had a difficult time due to its political instability and the embargoes applied from time to time. If the USA supported Iran, which could become a strong ally against the Soviet Union, due to its economic potential and position as an oil producer, it had its share of the xenophobia of the Iranian.

Keywords: Oil, Iran, USA

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	iv
1. GİRİŞ.....	1
2. İRAN SİYASİ TARİHİNE GENEL BİR BAKIŞ.....	3
3. İRAN İÇ VE DIŞ POLİTİKALARI.....	11
3.1 İRAN İÇ POLİTİKALARI.....	12
3.1.1 Hukuk Politikaları.....	12
3.1.2 Ekonomi Politikaları.....	21
3.1.3 Sosyal Politikalar.....	30
3.2 İRAN DIŞ POLİTİKALARI.....	34
3.2.1 Enerji Politikaları.....	38
3.2.2 Nükleer Politikaları.....	41
3.2.3 Şii Meselesi.....	57
3.2.4 İsrail Karşıtlığı.....	61
4. ABD’NİN ORTADOĞU’YA GENEL BAKIŞI.....	69
5. ABD’NİN İRAN AÇISINDAN ÖNEMLİ OLAN ENERJİ, NÜKLEER, Şİİ MELESİ, İSRAİL KARŞITLIĞI KONULARINA BAKIŞI.....	79
5.1 ENERJİ VE NÜKLEER PROGRAMLAR MESELESİ.....	79
5.2 Şİİ MESELESİ.....	85
5.3 İSRAİL MESELESİ.....	85
6. İRAN’IN ABD İLE TARİHSEL ÇATIŞMALARI.....	90
7. TARTIŞMA VE SONUÇ... ..	94
KAYNAKÇA.....	100

KISALTMALAR

AB	:	Avrupa Birliği
ABD	:	Amerika Birleşik Devletleri
BM	:	Birleşmiş Milletler
BMGK	:	Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi
IDF	:	İsrail Savunma Örgütü
FKÖ	:	Filistin Kurtuluş Örgütü
JCPOA	:	ABD'nin Ortak Kapsamlı Eylem Planı
P5 + 1	:	Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi 5 daimi Temsilcisi ve Almanya
NIE	:	Amerika Birleşik Devletleri Ulusal İstihbarat Tahmini
NPT	:	Nükleer Silahların Yayılmasını Önleme Antlaşması
NSG	:	Nükleer Tedarikçiler Grubu
OPEC	:	Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü
UAEA	:	Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı

1. GİRİŞ

Ortadoğu tarihinde insanların ilk defa bir araya gelerek gruplar halinde yaşamaya başladıkları, şehirleşmenin ilk defa dört bin yıl önce ortaya çıktığı coğrafyadır. Üstelik bahsettiğimiz coğrafya üç büyük semavi dinin doğduğu yerdir. Afrika ve Avrasya kıtalarının doğal kavşak noktasıdır. Bölgenin bir diğer adı yedi deniz ülkesidir. Bununla birlikte Ortadoğu hava koridoru hemen hemen bütün kıtaları birbirine bağlamaktadır.

Dünyanın bağımlı olduğu enerji kaynaklarının büyük bir çoğunluğu da Ortadoğu olarak adlandırdığımız bölgede bulunmaktadır. Tüm bu temel özelliklere sahip olan bölgede tarih boyunca iç ve dış dinamikler değişken olmuştur. Özellikle petrol ve doğalgazın keşfedilmesi ve kullanım alanının artmasıyla dinamikler daha değişken bir duruma gelmiştir.

Yaşanan değişimler ve gelişimler ülkelerin iç ve dış siyasetlerini şekillendirmiş ve bazı toplumsal olaylara sebep olmuştur. Yaşanan toplumsal olaylar sadece yaşanan bölgeyi değil dünyada birçok ülkeyi etkisi altına almıştır. Ortadoğu’da kültür, tarih, toplumsal yapıdaki çeşitlilik, siyasal yapısı göz önüne alındığında İran benzersiz bir ülkedir. Bu sebeple Amerika’nın Ortadoğu politikalarında direkt ve dolaylı etkileri incelenmelidir.

Bu araştırmanın amacı, Ortadoğu’da birçok anlamda önemli etkileri bulunan İran’ın ilk anayasal hareketi gerçekleştiren Kaçar Hanedanlığı’ndan itibaren günümüze kadar olan süreçte Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ile ilişkilerini incelemek, ABD’nin Ortadoğu’yu keşfi ve iletişimi ile başlayan süreçte İran’ın etkilerini, bu etkilerin sebeplerini ortaya çıkarmaktır. Bu kapsamda çalışmanın amacı ve yönteminin bulunduğu giriş kısmından sonra İran siyasi tarihindeki dönüm noktaları incelenmiştir. Araştırmanın üçüncü bölümünde İran’ın iç ve dış politikaları incelenmiş bu kapsamda İran iç politikaları hukuk, ekonomi ve sosyal politikalar olarak ayrılmış, dış politikalar ise önemli noktalar belirlenerek incelenmiştir. Araştırmanın dördüncü bölümü ABD’nin Ortadoğu’ya genel bakış açısı değerlendirilmiştir. Beşinci bölümde

ABD'nin İran açısından önemli hususlar olan enerji, nükleer, Şii meselesi, İsrail tutumu konularında bakış açısı hakkında yapılan araştırma sunulmuştur. Araştırmanın altıncı bölümünde ise ABD ve İran'ın tarihte yaşanan çatışmalarına ve krizlerine yer verilmiştir.

Bu tez çalışması literatür taraması ile oluşturulmuştur. Araştırma oluşturulurken konuyla ilgili kitap, makale, internet kaynaklarından yararlanılmıştır. Bununla birlikte tez çalışmasının sınırlandırılması İran'ın ilk anayasal faaliyetlerini gerçekleştiren Kaçar Hanedanlığı'nın sonundan günümüze kadar alınmıştır. Bu kapsamda çalışma 20. yüzyıldan itibaren günümüze kadar olan süreci kapsamaktadır. Bu hususta son yüz yılı aşkın süreçte meydana gelen kırılma noktaları üzerinde durulmuş ve bu olayların geniş perspektifte etkileri araştırılmıştır. İç siyaset ve dış siyaset ilişkisi yakından incelenmiş ve toplum üzerinde oluşan algı üzerinde durulmuştur.

2. İRAN SİYASİ TARİHİNE GENEL BİR BAKIŞ

İran, bulunduğu konum ve zengin kültürü ile Ortadoğu'da işgale uğrayan ancak kültürünü kaybetmemiş zengin devlet sistemine sahip bir devlettir. Kaybetmediği zengin devlet sisteminde yapılan değişiklikler ve devrimlere rağmen zengin kültürünün parçalarını barındırmaktadır.

Yirminci yüzyıla devrim ile giren İran'da Batı etkisinin artmasıyla Şah'ın yetkilerini sınırlandırılan bir Anayasa kabul edilmesi için ayaklanmalar ve protestolar yapılmaktaydı. 1905 yılında başlayan protestolar ile birlikte 30 Aralık 1906 yılında kabul edilen yeni anayasadan birkaç gün sonra dönemin iktidarı Şah Muzaferredin'in yerine Muhammed Ali Şah geçmiştir. İlk başta anayasa ve kurulan meclisi kabul etmiş görünen yeni Şah 1908 yılına geldiğinde meclisi kapatıp anayasayı fes etmiştir. Bunun üstüne büyük kitleler halinde Tahran'a doğru harekete geçen halk büyük bir protesto ile birlikte Muzaferredin Şah'ın oğluna 1914 yılına kadar taç giydirmemişler. (Tamçelik 2014, ss. 10-46)

Bu gelişmeler yaşanırken Batı güçler ise kendi aralarında İran'dan faydalanma planları yapmış ve bölüşmüşlerdir. Bölgede etkin İngiltere ve Rusya Sömürge Anlaşması imzalamış ve İran'ın kuzey kesimi Rus üstünlüğüne, güney kısmı ise İngiliz üstünlüğüne bırakılmıştır. İran meclisi dışında gerçekleştirilen bu anlaşmayla İran gözle görülür bir şekilde emperyal güçlerin etkisi altına girmişti.

Dönemin Şah'ı devrilirken iç karışıklara sürüklenen İran'da aynı zaman işgaller başlamıştı. I. Dünya Savaşı 1914 yılında başlamış ve İran'da varlığı yeterince hissedilen Rusya ve İngiltere'nin dışında Osmanlı İmparatorluğu'nun da işgallerine maruz kalmıştır. Bu dönemde anayasa fes edilmiş ve meclis kapatılmıştır. Tüm bunlarla birlikte Rusya'da Bolşevik İhtilali başlamış ve İran'da üstünlük İngiltere'ye geçmiştir. 1919 yılına gelindiğinde ise İran, İngiltere ile anlaşma imzalamıştır. Halk tarafından büyük tepki çeken anlaşmada teknik ve mali yardım sağlayacak olan İngiltere ayrıca İran'ın idari ve askeri yapısını da düzenleme görevi üstleniyordu.

Meclis onayından geçemeyen anlaşma, milliyetçiler tarafından büyük eleştirilere maruz kalmıştır. Anlaşmayı imzalayan Şah ise 1923'e kadar tahtta kalmıştır.

Anayasa Devrimi ile gelen anayasa çalışmasının fes edilip tekrar kabul edilmeleri dışında resmi olarak 1979 yılına kadar yürürlükte kalmıştır. Bu anayasanın en önemli özelliği Şah'ın egemenliğinin Tanrı tarafından verilmiş olduğunun kabul edilmemesiydi. Daha önce kutsallaştırılan devlet iktidarı artık kul olarak görünmekteydi.

Petrol alanında verilen imtiyazlardan ilki D'archy imtiyazları olarak geçmekteydi. 1091 yılında altmış yıl süreyle verilen imtiyazda, çok düşük ücretle verilen petrolün karşılığında zamanın Şah'ına yirmi bin poundluk hisse, yirmi bin pound ve yıllık karın yüzde on altısı verilmişti.¹

I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte işgale uğrayan İran üzerinde iktidarın etkisinin zayıflaması ve etkisini gösterememesi ile Kaçar iktidarı 1923'te askeri darbeyle birlikte tamamen ortadan kaldırılmıştır. 1925 yılında iktidarı ele geçiren Şah Rıza Pehlevi'nin en önemli amaçların biri ülkeyi modern politikalarla geliştirmektir. Orduyu düzenledi, eğitim alanında modernleşme çabalarında bulundu ve bunun gibi birçok Batılı reform girişiminde bulundu. Yaptığı reformlarla Atatürk'e benzetilen Şah Rıza'nın Atatürk'ten en büyük farkı despot olmasıydı. Siyasi muhalefeti sindirmek için elinden geleni yapan Şah Rıza, bu dönemde siyasi tutuklular için özel bir hapisane bile yaptırmıştı.²

Şah Rıza Pehlevi'nin milliyetçi duruşu ile birlikte kendinden önce yabancı devletlere umarsızca verilen imtiyazların hepsini iptal ettirmişti. Özellikle D'arcy imtiyazlarının iptal edilmesini isteyen Şah, zamanın Dışişleri Bakanı'nı anlaşmanın İran lehine çevrilmesini görüşmek üzere görevlendirdi. İngiltere bu görüşmeye yanaşmadı ve İran'ın taleplerini kabul etmek istemedi. İran ise anlaşmayı askıya aldığını bildirdi ve bunun üzerine İngiltere anlaşmayı Uluslararası Sürekli Adalet Divanı'na götürdü.³ Anlaşmaya varılması için aracı olan Çek Cumhuriyeti Dışişleri Bakan'ı taraflara

¹http://www.historystudies.net/dergiayrinti/anglo-persian-oil-companyden-british-petroleuma-bp-ingilterenin-irandaki-petrol-macerasi_454, 07.08.2020

² http://file.setav.org/Files/Pdf/20130610163244_iran-siyaseti_web.pdf, 07.08.2020

³ <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/214035>, 07.08.2020

görüşme yapmaları için süre verdi ve Rıza Şah yeni bir anlaşmaya imza attı. İngiltere kontrolündeki alan üçte bire düşürülmüştü. Üstelik artık yıllık dokuz yüz yetmiş beş bin pound İran'a ödenecekti. İran'ın yararına gözüken anlaşma aslında 32 yıl daha uzatılmış ve İran'a ödenecek tutar gelir vergisi yerine ödenecekti.

Şah Rıza Almanya ile yakınlaşmaya başlamış ve Hitler etkisiyle daha da despotik davranmaya başlamıştı. Karşıt görüşlere çok sert tepkiler veren Şah bu kişileri sürgüne gönderdi ve hapse attırdı. 1941 yılında İngiltere ve Rusya tarafından direkt olarak işgale uğrayan İran'da Şah Rıza tahtından feragat etmiştir ve yerine oğlu Şah Muhammed Rıza geçmiştir (Abrahamian 1983, s. 116).

1942 yılında Muhammed Rıza Şah olduktan sonra yapılan ittifak anlaşması ile İran, Rusya ve İngiltere'nin askeri varlığını ülkede kabul etmiş ve Rusya'ya yapılacak yardımların buradan geçmesine müsaade etmiştir. Yapılan anlaşmaya göre İran sınırları içerisinde bulunan askerler, savaşın bitimiyle birlikte altı ay içinde ülkeden ayrılmak zorundaydı. Ancak Rus askerleri çıkmak için bir süre belirtmedi ve bu bir kriz yarattı.

Despot olan Rıza Şah'ın iktidarı bırakmasından sonra daha önce tutukladığı sol kesim ve karşıt grubun hepsi serbest bırakılmıştı. Bu grup birleşecek bir parti kurdu ve bu partinin adı TUDEH oldu.⁴ İlk etapta batılılaşma odaklı ve modernleşme süreçlerini savunan parti bir süre sonra Marksist bir yapıya bürünmüş ve Rusya'nın tam desteği ile çalışmalarına devam etmiştir. Sürekli çıkan ayaklanmalar ve çatışmalarla birlikte bölge de ilan edilen yeni cumhuriyetler kaos yaratmaktaydı. Basra Körfezi'ne inmek isteyen Rusya yaşanan kaoslara destek veriyor ve kullanıyordu. 1945 yılında İran Azerbaycan'ında, Azerbaycan Cumhuriyeti ilan edildi. Ayaklanma ile kurulan bu cumhuriyete yardım eden Rus askerleri, İran'ın müdahalesine de müsaade etmemişti. Üstelik aynı sırada güneyde de Kürt Cumhuriyeti kurulmuştu. Bağımsızlığını kazanan iki cumhuriyet aralarında ittifak anlaşması yapmaktan da geri kalmamışlardı ve Rus askerleri destek vermeye devam ediyordu. Rusya'nın bölgedeki hakimiyetinden rahatsız olan ABD ve İngiltere, İran Şah'ı Muhammed Rıza'ya destek sağlamaya başladı (Öztürk 2006, s. 313).

⁴ <https://iramcenter.org/modern-iran-tarihi/>, 08.06.2020

Çok faktörlü bu baskılar sonuçlanmayınca İran, Rusya ile doğrudan görüşmek istedi. 1946'da yapılan bir gizli anlaşmayla Rusya'ya verilen petrol işletme hakkıyla birlikte Rusya askerlerini İran'dan çekmeyi kabul etmişti. Bu anlaşmaya göre Rusya, Kuzey İran petrollerinin yüzde elli bir hissesini almış oldu. Yapılan gizli anlaşma bir süre sonra açığa çıktı ve bu olay İran halkında büyük tepki uyandırdı. İngiltere tepki veren kamuoyuna destek verirken ABD'de İran'a anlaşmayı reddetmesi halinde oluşacak toprak bütünlüğü probleminde yardımcı olacağına dair açıklama da bulundu. 1947 yılında Rusya ile yapılan anlaşma Meclis'te reddedildi. Rusya tarafından ABD ile çatışma istenmediği için herhangi bir müdahale olmadı ve TUDEH Partisi dışında İran üzerinde etkisi kalmamıştı (Ganji 2006, s. 20).

1946 yılına gelindiğinde çalışma koşullarının iyileştirilmesi ve düzelmesi için greve başlayan İngiliz-İran Petrol şirketi işçileri için hiçbir kolaylık sağlanmamıştı. Olayların büyümesiyle çatışmalar başlamış ve birçok işçi bu çatışmalar sırasında hayatını kaybetmişti. Bu grev İran tarihine Abadan grevi olarak geçmiş ve kanlı bitmişti. Yaşanılanların etkisi ve daha önce Rusya ile Meclis onayı dışında yapılan anlaşmayı baz alarak meclis, yeni bir yasa çıkarmıştır. 1947 yılında çıkarılan yeni yasada Meclis onayı dışında yabancılar ile herhangi bir anlaşma yapılması yasaklanmıştır. Bu zamanlarda İngiltere'de yaşanan kriz ödemelerin gecikmesine sebep olmuştu. Üstelik yeni düzenleme ve daha çok kar bekleyen kamuoyu, yaşanan bu sıkıntılar ve Abadan olayıyla birlikte daha fazla gerilmişti. Bu yüzden İngiltere-İran Petrol Şirketi ek bir anlaşma yapmayı teklif etti. Bu teklif Şah'ın da emri ile kabine tarafından 1949 yılında kabul edilmişti. Kabine onayıyla Meclis onayına kalan bu ek anlaşma, Meclis üyeleri tarafından uygun bulunmamıştı ve bir sonraki meclise bırakılmıştı (Kinzer 2004, s. 41). Hazırlanan ek anlaşmada hileli maddeler ile kısıtlamalar getirilmeye çalışılmış ve bunun anlaşılmasıyla kamuoyundaki hareketlenme daha fazla artmıştır.

Bir sonraki meclise oylanması için bırakılan ek anlaşmanın kabul edilmesi için Şah bütün usulsüzlükleri yapmaya çalışmış ve bu durum hem muhalif kesimin hem de kamuoyunun dikkatini çekmesiyle daha da içinden çıkılmaz bir hal almıştır. Şah ABD'ye gitmiş ve muhalif kesim Muhammed Musaddık'ın önderliğinde seçimlerin yenilenmesi için toplanmaya başlamıştı. Musaddık'ın liderliğinde Milli Cephe meclise

girdi ve İran'ın sömürülmesine şiddetle karşı çıkan bir topluluk oldu. Ek anlaşmanın Meclis'ten geçmemesi için hiçbir uzlaşmaya varmayan Musaddık ve komisyonu radikallerin de desteklerini almaya başlamıştı.

Bu gelişmeler ışığında petrolün millileştirilmesi artık konuşulmaya başlandı ve 1951 yılında İran petrolünün millileştirilmesi ile ilgili bir kanun tasarısı Meclise sunuldu. Senato ve Meclis'te kabul edilen tasarının geçmesi için Şah'ın onayına ihtiyaç vardı. Bu sırada işçilerin grevleri patlak vermiş ve TUDEH'in desteği ile özellikle kuzeydeki bütün şehirlere yayılmıştı. Bu durum karşısında istifa eden Başbakan'ın yerine Musaddık geçmişti ve gelir gelmez petrolün millileştirilmesi için çalışmalara başlamıştı. Bu durum karşısında Birleşmiş Milletler'e (BM) başvuran İngiltere'ye kadar hiçbir olumlu adım atmayan İran'a İngiltere tarafından ambargo uygulanmaya başlandı. Musaddık, İngiltere'nin uyguladığı ambargo sebebi ile zor durumda kalan ülke ekonomisini kurtarmak için başka ülkelerle anlaşma yapmaya çalışmış ancak sürekli olarak engellemelere maruz kalmıştır (Tamçelik 2014, s. 39).

1952 yılına gelindiğinde Musaddık'ın Şah'tan Savaş Bakanlığı'nın kontrolünü bırakma çağrısı reddedilmişti ve bunun üzerine Musaddık istifa etti. Musaddık'ın istifası öngörülemeyen bir kaosa sebep olmuştu. Halk tarafından göreve tekrar gelmesi talep edilen Musaddık için ülkenin her yerinde ayaklanmalar başlamıştı. İran'da hayatı durduran bu protestolara iktidar tarafından ciddi müdahaleler oldu ve bir sürü kişinin ölümüne sebep oldular. Durum daha da kötüye gittiği için Şah, Musaddık'ın isteklerini kabul etti ve göreve geri getirdi. Bunun üzerine Musaddık'ı devirmek için darbe planı yapmaya başlayan İngiltere'nin planlarını öğrenen Musaddık, İngiltere ile bütün ilişkilerin kesildiğini ilan etti. İngiliz diplomatlar ve ajanlar sınır dışı edildi.

ABD'nin istihbarat örgütü olan CIA, Musaddık'ın sonunu getiren bir darbe gerçekleştirdi ve Şah tarafından görevden alınmasını sağlandı. Üstelik Şah'ın emirlerine uymamaktan hapis cezası aldı. Musaddık'a yakın olan altı yüze yakın subayın bir kısmı hapse atıldı, bir kısmı ise kurşuna dizildi (Kinzer, 2004). Şah tarafından yönetim daha da baskıcı hale gelirken, CIA destekli bir istihbarat teşkilatı olan SAVAK ile birlikte toplum üzerinde baskı daha da arttırıldı.

Yaşanılan olaylara bakıldığında Musaddık'ın İran petrolünü millileştirme girişimleri sadece İran ve İngiltere arasında olmamıştır. Bu süreç ABD'de dahil olmuş ve

sonucunda kendine düşen payı almıştır. Üstelik kamuoyundaki tepkiyi azaltmak için şirketin adı İran Ulusal Petrol Şirketi olarak değiştirilmiştir. Üstelik darbe sonrası İran'da ABD etkisi artmaya başlamış ve petrol gelirleri silah alımına yatırılmaya başlanmıştı. Artan ABD etkisi ve baskıcı rejim sonucunda kamuoyunun tepkisi 1970'lere gelindiğinde iyice artmıştı.

1975 yılına gelindiğinde tek parti sistemine geçirilen sistem ile baskılarla birlikte özgürlük ortamının da ortadan kalktığı iyice hissedilmeye başlanmıştı. Üstelik bu sistem ile birlikte din kurumuna ve dini liderler üzerinde de baskı artmış, hatta saldırıya varan boyutlarda iktidar tarafından eleştirilere maruz kalıyordu. Bunlarla birlikte kürtaja izin verilmesi, boşanma ve kadınların çalışma hayatındaki düzenlemeler gibi kanunların çıkarılmasıyla Şeriat hükümlerine ters düşen kararlar da alınmaya başlanmıştı.

Yaşanılan hoşnutsuzluklara Muhammed Rıza Şah'ın artan petrol gelirlerinde yaptığı gelir dengesizlikleri de eklenmekteydi. Petrole dayalı İran ekonomisinde, petrol gelirlerinin artması ile birlikte halk arasında gelir dağılımı düzgün yapılmıyor, Pehlevi ailesi ülkenin en zengin ailesi olarak varlıklarına varlık katıyordu. Üstelik 1970'lerin ortalarında petrole olan talebin azalmasıyla yaşanan ekonomik kriz de iyi yönetilememişti. Enflasyonun artmasıyla sadece yoksul kesim değil orta sınıf da etkilenmişti. Tüm bu gelişmeler ışığında 1979 İslam Devrimi'nin zemini hazırlanıyordu.

Grev ve protestoların son raddeye ulaştığı 1978 yılında halk, Şah'ın ülkeyi terk etmesini, yabancı güçlerin boyunduruğundan kurtulmak, sosyal devlet anlayışı gibi birçok talepte bulunuyordu. Yaşanan bu grev ve protestolar neticesinde Şah 1979 yılı başında tatil sebebi ile ülkeden ayrılacağını duyurdu. Şah'ın ülkeyi terk etmesi ile yetinmeyen göstericiler Humeyni'nin ülkeye geri dönmesi için protestolara devam ediyordu. 1979 yılı Şubat ayında İran'a geri dönen Humeyni geçici hükümet kurulmuştu. Bu durumda yaşanan ikili yönetim dönemi çok kısa sürmüş, Humeyni'ye destek veren birçok grubun ve halkın da desteği ile Şah'tan kalan tüm sistem ve birimler ele geçirildi.

Humeyni'nin iktidarı ele geçirmesi ile birlikte yaşanan diğer ayaklanmalar ve çekişmeler de şiddetle bastırılmaya devam edildi. İslami Cumhuriyet kurulması için bir referandum yapıldı ve yapılan referandum sonucu yüzde doksan sekiz evet oyu oldu. Kurulması kesinleşen İran İslam Cumhuriyeti'nin yapısının belirlenmesi ve anayasasını hazırlanması için çalışmalar başlamıştı. Belirli görüş ayrılıklarını barındıran bu süreçte anayasa hazırlanması için bir Uzmanlar Meclisi kurulmuştu. Hazırlanan anayasanın kabulü için 2 Aralık 1979'da yapılan referandum sonucu anayasa kabul edilmişti. Böylece İslam Cumhuriyeti resmen kuruldu (Keddie 2003, s. 249).

Yapılan devrim ve kurulan İslam Cumhuriyeti'nin ardından refah sağlanamamıştı. Humeyni'nin vefatına kadar geçen sürenin büyük bir bölümünde Irak ile İran'ın savaş durumu söz konusuydu. Yaşanan savaş her iki tarafa da ciddi maddi kayıplara sebep oldu. Üstelik daha yeni sistem değişikliğine giden İran tüm ekonomik kaynaklarını savaşa akıtmış ve devrim sonrası maruz kaldığı uluslararası ambargolarla birlikte zor durumda kalmıştı. Ölümünden önce muhalifleri hızlıca susturmayı başarmış ve ardından kurduğu düzeni sağlamlaştırmaya yönelik görev değişimleri gerçekleştirmişti (Tamçelik 2014, s. 44).

Humeyni sonrası Rafsancani Dönemi'nde ekonomi alanında büyük değişimler görülmüştür. Rafsancani ekonomi alanında liberalleşmeye çalışmaları yapmıştır. Devlet müdahalesi olabildiğince azaltılmaya çalışıldı. Bununla birlikte toplumsal değişiklikler de meydana geldi. Nüfus artış hızı Rafsancani döneminde düşürüldü. Doğum kontrol yöntemleri ile ilgili eğitim yerel halka kadar ulaştırıldı (Abrahamian 2009, s. 239).

Batılı devletlerle başlayan ticari ilişkilerle birlikte İran ekonomisinden bir nebze düzelmeler meydana gelmiştir. Bu dönemde yaşanan köyden kente göç ciddi boyutlara ulaşmış ve kontrol edilmesi imkansız hale gelmiştir. Yaşanan gelişmeler ve olaylar sonucunda halkın memnuniyetsizliği artmıştır ve 1997 seçimlerinde Hatemi dönemi başlamıştır.

Reform gerekliliği ile ortaya çıkan Hatemi yüksek oy oranı ile seçimi kazanmıştır. Bu durum dönemde halkın değişime ne kadar ihtiyaç duyduğunu göstermektedir (Arıkan

2006, s. 170). Yüksek oy oranı ile iki seçim üst üste kazanan Hatemi döneminde özgürlükçü ve çok sesli siyasal yaşam desteklenmiştir. Yaşanan durumdan rahatsız olan muhafazakarların tepkisi gecikmemiştir. Öğrenci protestoları da başlayan dönemde sert müdahalelere tepkisiz kalan Hatemi eleştiriye maruz kalmıştır (Axworthy 2008, s. 280). Bunlarla birlikte Batılı devletler ile son yirmi yıla nazaran tekrar ilişki kurmayı başaran Hatemi İngiltere ile arayı düzeltmiş ABD ile diyaloga tekrar girmiş ve İsrail'e karşı daha ılımlı hale gelmiştir. Ancak Bush dönemi komşu ülkelerin işgal edilmesiyle arada kalan ve güvenlik tehdidi oluşturan İran, muhafazakarların tepkisini sert bir şekilde göstermesine sebep olmuştur. Rafsancani'den sonra İran'ın altıncı cumhurbaşkanı olarak Ahmedinecad Dönemi başlamıştır (Tamçelik 2014, s. 48).

Ahmedinecad'ın seçimi kazanmasındaki en önemli iki sebep, ulusal güvenliği sağlamak ve Humeyni bakış açısını geri getirme vaatleri olmuştur. Halktan gelen biri olan Ahmedinecad yerele yapılan gezileri de ihmal etmemiş ve halktan biri olduğunu her fırsatta göstermiştir. Ancak işsizlik ve ekonomi alanlarında çözüm bulamayışı Ahmedinecad'ı da kalıcı hale getirememiştir. 2013 seçimlerinde ılımlı politika benimseyen Hasan Ruhani İran'ın yedinci cumhurbaşkanı olarak seçilmiştir.

3. İRAN İÇ VE DIŞ POLİTİKALARI

İran Devleti, Perslerle başlamış olan güçlü medeniyetlere ev sahipliği yaparak köklü bir devlet geçmişine sahip olmuştur. Her taraftan gelen yabancı güçlerin saldırılarına maruz kalırken köklü medeniyetler dönüşmüştür. Toprakları işgal edilen İran, devlet geleneğini kaybetmemiş, işgal eden milletlere bu anlayış ve kültürünü geçirmiştir.

Bugünkü mevcut durumuna gelmesinde İran'ın bazı dönüm noktaları mevcuttur. İslamın İran'da yayılması, teokratik bir devlet anlayışına geçilmesi, Şiiliğin etkisinde sistemin dönüştürülmesi gibi kırılma noktaları ile birlikte İran bugünkü görünümüne kavuşmuştur.

Çok uzun süredir monarşi etkisinde yönetilen İran'ın İslam Devrimi'nden sonra sisteminin değişmesi sadece İran siyasal yapısı için değil dünya genelinde yirminci yüzyılın son büyük devrimi olması sebebiyle de çok önem taşımaktadır. İran'da yaşanan bu radikal değişim dünya tarihi içinde yaşanan birçok radikal olayın anlaşılması için bir dönüm noktası niteliği taşımıştır.

Bugün dünyada baskın güç olan ABD ve İsrail'e ciddi bir şekilde karşı duran, Ortadoğu politikalarının belirlenmesi ve değişmesinde önemli etkiye sahip İran'ın dayanağını ve sistemini anlamak için özellikle yirminci yüzyıldaki gelişmelere bakmak gerekmektedir.

Yirminci yüzyıla Anayasa Devrimi ile giren İran, Kaçar Hanedanlığı yönetimindeydi. Daha sonra ise askeri darbe ile yönetim el değiştirmiş ve Pehlevi Hanedanlığı geçmişti. Modernleşme çalışmalarının bir sonucu olan Anayasa Devrimi'nden sonra başa geçen Pehlevi Hanedanlığı, Kaçarlar'ın başlattığı modernleşme hareketlerine son hızla devam etmişti. Tüm bunlar yaşanırken İran Batılı güçlerin işgaline uğramış ve bir darbeye daha şahit olmuşlardı. Bu gelişmeler sonucunda halk tarafında oluşan Batı karşıtlığı ve yükselen İslamcılık akımının etkisiyle bir devrim daha yaşanmış ve İslam Devrimi ile birlikte dünyada birçok ülkenin de etkileneceği bir devrimin etkileri başlamış oldu.

İç politikada yaşanan gelişmelerde dış güçlerin de büyük etkisi olmuştur. Özellikle İran'da bulunan petrol ve daha sonrasında doğalgazın keşfedilmesi ile Batı'nın dikkatini çekmiş ve fayda sağlamak için girişimlerde bulunmuşlardır. Dış güçler tarafından işgal edilen İran, imtiyazla vermek zorunda kalmış ve bu imtiyazlar uzun süre dış siyasetini de etkilemiştir. Yaşanan her devrim ve değişen her iktidarda İran iç ve dış politikaları tekrar belirlenmiştir. Yaşanan İslam Devrimi ile uluslararası ilişkilerde daha sosyalist bir yaklaşım izleyen İran'ın zaman zaman yarattığı krizler de son kırk yılını almıştır.

3.1. İRAN İÇ POLİTİKALARI

İran tarih boyunca bulunduğu konumu, kültürü, verimli doğal kaynakları ve bu sayede oluşan toplumsal yapısı nedeniyle uluslararası camiada dikkat çeken bir ülke olarak görülmektedir. İran'da yaşanan ayrıkli olaylar ve yaşanan toplumsal hareketlilikler, sosyal bilimciler tarafından ilgi çekici bulunmuş ve bulunmaya devam etmektedir.

İran'a bakıldığında özellikle 20. Yüzyıl boyunca oldukça hadiseli olaylar yaşamış ve iç siyasette köklü değişiklikler yaratacak olaylar meydana gelmiştir. Anayasa Devrimi, petrolün millileştirilmesi, İslam Devrimi gibi toplumu ve iç siyaseti derinden etkileyen köklü karar ve değişiklikler İran'ın yirminci yüzyılını hareketli kılmıştır. Bahsedilen esaslı değişiklikler İran iç siyasetinde hukuki, ekonomik ve sosyal politikalarda değişiklikleri kaçınılmaz kılmıştır.

Anayasa Devrimi ile başlayan İran yirminci yüzyılında yaşanan her devrim ve değişen her iktidar iç politikayı etkilemiştir. Gelen her iktidar bir diğ erinin politikalarını eleştirme ve devrimle varlığını kabul ettirdiği için mevcut politikaların geliştirilmesi yerine köklü değişiklik yapılmıştır. İran iç politikalarını; hukuk politikaları, ekonomi politikaları, sosyal politikalar başlıkları altında inceleyeceğiz.

3.1.1. Hukuk Politikaları

İran hukuk sistemi kaynağı yüzyıllardır dini kurallarla şekillenmiştir. Bazı dönemlerde seküler modernleşme girişimleri olsa da teokratik bir yapının dışına çıkılamamıştır.

İran’da hukuk kurallarından bahsetmek için anayasa ve işleyişine bakmak gerekir. Ülkenin mevcut anayasasına bakıldığında belli olay ve hareketler sonucunda gelişmiş, değişmiş ve şu an ki haline gelmiştir.⁵ Bahsedilen gelişme ve değişmelerde İslam dininin Şia mezhebinin etkileri görülmektedir.

İran hukuk sisteminde devrim niteliğinde değişmelere sebep olan İslam etkisi ilk olarak 64021ı yıllarda Arap askerlerinin İran’ı işgal etmesi ile başlamıştır. İslami kuralların İran hukuk sistemine girişı bu dönemde başlamış ve ülkenin hala etkisinde bulunduğu Şia mezhebi resmi mezhep olarak Safevi İmparatorluğu zamanında kabul edilmiştir.⁶ Şia mezhebinin kabul edilmesiyle devlet başkanlarını mevcut otoritesine dini otoriteyi de eklemiş duruma gelmiştir.

İran’ın anayasa çalışmalarının ilki 1907 yılında Kaçar Hanedanı döneminde yapılmıştır. Devlet başkanının elinde bulundurduğu otoritenin zayıflaması anlamına gelen bu anayasayla birlikte batılılaşma etkileri hukuk alanında görülmeye başlanmıştır. Yapılan ilk anayasa çalışması İran’da köklü değişikliklere neden olmuş ve sınırlamalar getirmiştir. Yargılama ile ilgili ilk kez bir kanun oluşturulmuştur.

İslam devrimi öncesinden başlayacak olursak, bir şark devleti olarak İran’da hukuk dine dayalı oluşturulmuştur. İslam devrimi sonrası yine İslam dininin Caferi ekolü çerçevesinde hukuk kuralları oluşturulmuştur. Bu kurallar özellikle bulunduğu islam toplumunun dini ve siyasi liderliğini üstlenen ve onları idare eden imamet kavramı çerçevesinde gelişme göstermiştir. İslam Devrimi ile birlikte ise İslam hukuk kurallarının etkisi daha fazla olmuştur.

İran, bulunduğu konum sebebiyle birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Bu sebeple köklü bir hukuk sistemine sahiptir. İran hukuk sistemi incelendiğinden din ağırlıklı olmasında coğrafyanın etkisi de görülmektedir. Bunun sebebi ise ülkenin bulunduğu konumda birçok din ortaya çıkmış ve gelişmiştir. Bu durum ise İran’da dini normların doğması ve gelişmesine neden olmuştur ve hukuka yansımaları olmuştur.

⁵ http://webftp.gazi.edu.tr/hukuk/dergi/12_35.pdf, 10.10.2019

⁶ http://webftp.gazi.edu.tr/hukuk/dergi/12_35.pdf, 10.10.2019

Kaçarlar Dönemi'nde devlet otoritesi ve hukuk kurallarıyla birlikte din insanlarının da otoritesi görülmeye başlanmıştır. Bu durumun bir etkisi olarak Kaçar döneminde ikili bir yargı sistemi oluşmuştur. Din bilginleri olan ulema kontrolündeki şer'i mahkemelerle birlikte yönetici sınıfının sorumlu olduğu örfi mahkemeler vardır. Bulunan bu ikili sistem ilerideki dönemlerde ulema ve devlet arasında çatışmaya yol açacaktır.

20. yüzyılın başlarında İran'ı yöneten Kaçar Hanedanlığı zorlu bir ekonomik sıkıntı dönemi yaşamaktaydı. Yaşanılan ekonomik sıkıntılarla birlikte yabancılara verilen imtiyazlarda tepki çekmekteydi. İçinde bulunulan durum sadece alt sınıf değil toplumun her kesiminde tepki ile karşılanmaktaydı. Tepkiler yerini protestolara bırakmıştı. Protestolar akabinde anayasa değişikliği de istenmekteydi. Zor durumda kalan ve protestoları bastıramayan Kaçar Hanedanlığı anayasada yapılmak istenen değişiklikleri kabul etmek zorunda kaldı. Ulusal Meclis oluşturuldu ve oluşturulan anayasa Şah'a iletilti. Yapılan görüşmeler ve isteklerle birlikte sunulan anayasada birkaç değişiklik yapıldı ve 1906 yılında anayasa kabul edildi.

1906 yılında kabul edilen anayasada Belçika örneği esas alınmıştı ancak önemli olan 1907 yılında kabul edilen anayasa ek oldu. Ek olarak kabul edilse de asıl anayasadan daha uzun ve düzenli hazırlanmıştı. Ekin önemi ise asıl anayasada İslam vurgusunun az görülmesi ve anayasadan daha uzun olarak hazırlanan bu ekin İslam'a vurguyu daha fazla yapmasıydı. Ek ile birlikte ulemayı endişelendiren İslam vurgusu yapılmış oldu. İslam vurgusu ile birlikte bahsedilen ek; yasama ve yönetmeye dair ayrıntılar, Şah'ın haklarını belirten maddeler, yargı ile ilgili ayrıntılara da yer vermiştir. Anayasa ile birlikte Şiilik resmi din olarak kabul edilmiştir. Kabul edilen hukukun temelinin İslam'a dayandırıldığı net bir şekilde belirtilmiştir. Üstelik İslam'a uymayan düzenlemelerin kabul edilmemesi görevi alimlere bırakılmıştır. Tüm bu ayrıntılar kabul edilen anayasanın teokratik olduğunu net bir şekilde göstermektedir.

Yapılan protestolar ve istenilen değişiklikler neticesinde yeni anayasa kabul edilmiş ve Şah'ın yetkilerine sınırlamalar getirilmişti. Şah'ın yetkileri kısıtlanırken, anayasada yapılacak değişikliklerle ilgili bir yasa bulunmaması kabul edilen anayasanın yeteri kadar sağlam olmamasına sebep olmuştu. Bu durum daha sonra Pehlevi hanedanlığı tarafından mevcut yetkilerini daha fazla yapmak için kullanılmıştır. Bahsedilen tüm

bu değişimler hukuk alanına da etki etmiştir. Batı hukuk etkileri Pehlevi dönemi daha çok görülürken, anayasanın din temelli olması tutarsız bir durum teşkil etmekteydi.

Pehlevi Dönemi'ne bakacak olursak İran I. Dünya Savaşı'nda tarafsız kalmıştı. Ancak İran'ın tarafsız kalması yabancı devletlerin müdahalelerinden kurtulması için yeterli olmamıştır. Her krizin başı gibi ülkenin ekonomisinde ciddi problemler boy göstermeye başladı ve bu durum halk tarafından tepki ile karşılandı. Ekonomik kötüleşme siyasi yapıda da birtakım kırılmaları meydana getirmişti. Savaş döneminde yükselen bir isim olan Rıza Han, darbe ile hükümeti devirmeyi başarmıştı. Yıl 1925'te Rıza Han, Şah ilan edilmişti ve Pehlevi dönemi bu ilanla başlamış oldu.

Pehlevi döneminde Batılılaşma yolunda birçok karar alındı. Ulema sınıfının etkisini azaltmaya çalışan Şah, oğlan ve kız çocuklarının eğitimini zorunlu hale getirdi. Kamusal alanların bir kısmında kadınların örtünmesini yasakladı. Bununla birlikte anayasanın yumuşaklığından yararlanarak muhalif olan partileri ve muhalif sendikaları kapattı. II. Dünya Savaşı'nda Rus ve İngiliz işgaline uğrayan İran'dan Rıza Şah kaçmıştır. Yerine gelen Muhammed Rıza Şah ise Beyaz Devrim'i gerçekleştirmiş ve İslam temelli olan kuralları Rıza Şah'ın izinden giderek daha da esnetmişti. Muhammed Rıza Şah kadınlara seçme ve seçilme hakkını tanımış ve yargıda bazı görevlerde çalışabilmelerinin önünü açmıştı. Beyaz Devrim'in en önemli girişimi toprak reformu olmuştur. Toprak reformunda amaç; toprağın köylü halka dağıtılıp refah seviyesinin yükseltilmesiydi. Ancak dağıtılması planlanan kaynak tepeden alt kesime gittiği için beklenen sonuç alınamadı. İslam kurallarının dışında kabul edilen yasalar ile birlikte ulema sınıfı toprak reformuna da karşıydı. Beklenen sonuç alınamayan reformda ekonomik durumun daha da kötüleşmesi ve toplanan tepkiler İslam Devrimi'nin sebeplerinden olmuştur.

Her gelen Şah ile değişime uğramaya başlayan anayasa aynı zamanda gelen kişinin ideolojisine göre şekillenmekteydi. Bu durumun en net örneğini İslam Devrimi'nin başında olan Ayetullah Humeyni'nin devrim gerçekleşmeden önce sistematik bir şekilde yazdığı Velayet-i Fakih eserinde görülmektedir. Ayetullah Humeyni kuracağı hükümeti anayasal hükümet olarak tanımlamakta ancak yasama ve egemenlik yetkilerinin yalnızca Allah'ın olacağını söylemiştir. Yönetme ise İslam hukukçularına bırakılacaktır. (Erkilet 2015, ss. 361-364)

İslam Devrimi'nin 1979'da gerçekleşmesiyle yeni anayasada yürürlüğe girmiştir. Anayasada temel İslam dini olarak belirlenmiştir. Üstelik anayasanın giriş bölümünde bu devrimin özellikleri ve sebeplerine yer verilmiştir. Devrim sebepleri verilen giriş bölümünde Kuran'dan alıntılar da yapılmıştır. Anayasa maddelerinden üçüncüsünde, devlet amaç ve yükümlülükleri uzun bir şekilde belirtilmiştir. Dış güçler ve emperyalizmden özellikle bahsedilmiş ve herhangi bir müdahaleye karşı çıkılmıştır. Anayasaya göre devletin dini İslam olarak ve mezhebi ise On İki İmam Şiiliği olarak açıkça belirtilmiştir. Anayasa temelleri On İki İmam Şiiliğine göre kurulsa da diğer mezheplere karşı da saygılı olunacağı, hatta bazı konularda diğer mezheplerin fıkının da yargılamada göz önüne alınacağı eklenmiştir. Bazı dini azınlıkları da tanımlar ve ibadetlerini özgürce yerine getirmelerine müsaade edilmiştir. Tanınan dini azınlıklar Yahudilik ve Hristiyanlık'tır. Bu azınlıklara aynı zamanda kişiler hukuku kapsamında inandıkları dinin hukukuna tabi olabilme hakkı tanınmıştır.

1979 anayasası incelendiğinde haklar İslam hukuku etrafında sınırlandırılmıştır. Haklar bahşedilirken hepsinde İslam hukukuna uygunluk aranmaktadır. Ancak birçok hak için İslami kriterler aranması çelişki yaratmaktadır çünkü İslami kriterlerde kesinlik olmayan durumlar vardır. Bununla birlikte anayasanın başında bulunan herkesin hukuk önünde eşit hakkı olduğu ilkesi ile de hakların düzenlenme şeklinin uyummadığı görülmektedir.

Devletin yasama görevinin parlamento tarafından yapılacağı yasalarda belirtilmiştir. Ancak parlamentonun anayasada belirtilen kurallara ve dini kurallara karşıt yasa çıkarması yasaktır ve bunun denetlemesi ise Koruyucular Konseyi'ne bırakılmıştır. Koruyucular Konseyi denilen yapı on iki kişiden oluşmaktadır. Bahsedilen on iki kişinin altısı lider, diğer altısı ise parlamento tarafından seçilmektedir. On iki kişinin altı yılda bir seçilmesine karar verilmiştir. Yasama göreviyle ilgili yapılacak değişiklikler ve oluşturulan yasalar Koruyucular Konseyi'ne gönderilir ve denetlenir.

Devletin yürütme görevine bakıldığı zaman Lider ve Cumhurbaşkanı arasında bir denge kurulmuştur. Kurulan denge birçok yönden oluşturulmuştur. İki makam da yetki bakımından güçlüdür ancak Humeyni'nin velayet-i fakih anlayışı ve anayasanın bu sistem minvalinde oluşturulduğu düşünüldüğünde Lider'in Cumhurbaşkanı'ndan daha

güçlü olduğu rahatlıkla söylenebilmektedir. Devrimden on yıl sonra, devrimin onuncu yılıyla birlikte Lider'in yetkileri çoğaltılmıştır. Lider'in yetkileri arttırılmakla birlikte başbakanlık makamı kaldırılmıştır. Lider'e verilen yeni yetkiler ve başbakanlığın kaldırılmasıyla Lider devlet başkanı olmuştur. Tüm bu yetkilere ek olarak zaten Lider'in kilit ve önemli noktalardaki kişileri atama yetkisi vardı. Bu da bütün devlet sisteminin işlerliği anlamına gelmektedir. Yasama, yürütme ve yargı yetkileri velayet-i fakih ile senkronize şekilde işlerdir. Bu durum İran'ın dış ve iç politikalarına yeterince etki göstermektedir.

Beyaz Devrimi gerçekleştiren Muhammed Rıza Şah'ın batılılaşma yönündeki en önemli kanunlarından biri Aileyi Koruma Kanunu olmuştur. Bu kanun ile birlikte velayet, boşanma gibi konularda eşler eşit konuma gelmişti. Ayetullah Humeyni ise bulunduğu mevki itibarıyla bir fetva yayınlamış ve Aile Koruma Kanunu kapsamında yapılan tüm evlilikleri şeriatı aykırı olarak kabul etmiştir. Yapılan hukuk reformları ne kadar sekülerleşmeyi hedeflese de İran'da hukuk kurulları her zaman İslam Hukuku temelli olmuştur. (Erkilet 2015, ss. 361-364)

İslam Hukuku sistemi, özünü dini kaynaklardan alan bir sistemdir ve fıkıh olarak adlandırılır. Dört kaynak temelli kabul edilen fıkıhın kaynakları Kur'an, icma, kıyas ve sünnettir. Kabul edilen Fıkıhta önemli olan ilahi iradenin aranması ve ona göre karara varılmasıdır.

İslam Hukuku'nun asıl kaynağı Kur'an'dır ve içinde toplam 114 sure vardır. Ancak gelişmeye açıktır. Bu durum şöyle açıklanabilir. Kur'an'da bulunan Bakara suresinde "Bir ayette neyi unutturursak daha hayırlısını veya fazlasını getiririz" ibaresi vardır ve bu icmanın önemini göstermektedir.

İslam Hukuku'nun Kur'an'dan sonra gelen ikinci kaynağı sünnettir. Sünnet, Kur'an'da olmayan ve aynı zaman da ters düşmeyen, Peygamber'in hayatından çıkarılanlardır.⁷ Peygamber hayatı temel alınır çünkü dini yaygınlaştırmakla görevli olan Peygamber'in dinin kitabıyla çelişmeyeceği düşünülür. Net olmayan sureler ve hadislerde karşılaşılan sorunlar olmaktadır. Bu sorunların ortak görüş birliği ile

⁷ <https://www.marife.org/marife/article/view/655> 22.07.2020

çözülmesiyle oluşturulan kaynağa ise icma denmektedir. Bu kaynakların oluşmasında herkes söz sahibi olamaz. Görüş bildirenler İslam Hukuku'na hakim fıkıh bilginleridir.

İslam Hukuku'nu anlamamanın önemiyle birlikte, İran'daki İslam Hukuku'nu anlamak için On İki İmam Şiiliği'ni bilmek gerekir. Çünkü İslam Hukuku uygulansa da mezheplere göre farklılıklar görülmektedir. On İki İmam Şiiliği'nde topluma örnek olmak gerekir ve topluma örnek olarak gelen Peygamber'den sonra on iki İmam'da örnek teşkil etmektedir. Bunun anlamı onların hayatı ve sünneti de kaynak olarak görülmektedir. Tüm bunların dışında Şiilik mezhebi dördüncü kaynaktan bahseder. Dördüncü kaynak akıldır. Kıyasta aklın kullanılması gerektiği söylenir ve hadislerle ek olarak akla yatkınlığına da bakılmaktadır.⁸

İran İslam Hukuku'nda cezaya baktığımızda ceza hukukunun beş bölümden oluştuğunu görürüz.⁹ Birinci bölümde genel kararlara yer verilmiştir ve ikinci bölümde hadd suçları vardır. Üçüncü bölümde kısas ile ilgili suçlara yer verilirken dördüncü bölümde ise diyet düzenlenmiştir. İkinci bölümdeki hadd suçlarının ilki zinadır. Eğer zina yapıldığı gerekli şartlar ve deliller ile kanıtlanırsa istisnai durumlar dışında ceza ölüm olarak belirlenmiştir. Belirlenen ölüm cezası bazı durumlarda recm olarak belirtilmiş ve bu durumun İslam dininin bir parçası olup olmadığı çok tartışmalıdır. Tartışma Kur'an'da recm cezasının yazmamasını savunanlar ve icma ile olacağını savunanlar arasında olmaktadır. Zinanın dışında biseksüel ilişki de suç olarak adlandırılmıştır ve cezası sopa olarak belirlenmiştir. İkinci bölümde ayrıca el kesme cezası kesilen hırsızlık suçu da yer almıştır.

Medeni kanuna bakıldığında İran'da kadının durumu ve konumu uzun zamandır tartışma konusu olmuştur. Kadının konumu İslam hukukunu eleştiren insanların da başlıca konusu olmuştur.

İran Medeni Kanunu 1928 yılında Rıza Şah'ın iktidar olduğu dönemde çıkarılmıştı (Tamçelik, 2014). Daha sonra revize edilen kanunda Şiilik ekolü görülmekteydi ancak yine de büyük bir kısmında Batı etkisi görmek mümkündü. İslam hukukunu benimseyen İran'ın bir Medeni Hukuk'a sahip olması önemli bir gelişmedir.

⁸ <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/789745> 24.08.2020

⁹ http://www.iran-law.com/IMG/pdf/Iran_Criminal_Code_in_English.pdf, 20.08.2020.

Modernleşme çabalarının etkileri görülmektedir. Örneğin Sünni mezhebine göre İran miras hukuku kadınlara daha iyi haklar vermiştir. Bahsedilen dönemin durumuna bakarsak, İslam Devrimi'nden on iki yıl önce Aileyi Koruma Kanunu kapsamında çıkarılan ve çok eşliliğin önünü kesen hatta erkeğin sebepsiz boşanmasını engellemeyi amaçlayan kararlar alınmıştır. 1975 yılına gelindiğinde ise yine İslam Devrimi öncesi aile hukuku için daha ileri düzeyde düzenlemeler oluşturulmuştur. Bunlar boşanma, evlenme yaşı ve velayet gibi konularda olmuştur. Ancak İslam Devrimi sonrasında yapılan bu iyileştirmeler şeriata aykırı olduğu gerekçe gösterilerek iptal edilmiştir.¹⁰

İran Medeni hukukunda toplam 1335 madde vardır.¹¹ Bu madde ve bölümlere baktığımızda bazı bölümler ve maddeler Batı Hukuku ile benzerlik gösterirken bazı kısımlar İslam Hukuku'na ters olması sebebiyle farklıdır. Örneğin mülkiyet hakkında taşınır ve taşınmaz mallar genel olarak Batı Hukuku ile paraleldir. Bununla birlikte ticari düzenlemelerin de Batı Hukuku ile paralel olduğu görülür ve bunun sebebi ihtiyaç ve maddi hayatın benzerliğidir. Ticaret Hukuku'nda tek net fark faiz konusunda görülür. İran faizi yasaklamış ancak diğer ülkelerle yapılan ticari ilişkilerden faiz alınmasını kabul etmişlerdir. Aile ve miras hukukuna geldiğimiz zaman ayrımı çok net görebiliriz. Çünkü sadece birey olarak değil iktisadi anlamda da kadının yeri İran'da Batı'dan çok daha ayrıdır. Bu yüzden miras ve aile konusunda şariat hükümlerine paralel kurallar koyulmuştur.

İran Yargı Sistemi'ne geldiğimizde İslam öncesinden beri uzun yıllardır yargı sisteminde ikili mahkemeler olduğu görülür. İslam öncesi dönem de dahil olmak üzere dini ve seküler olmak üzere iki çeşit mahkeme vardır. Yukarıda bahsettiğimiz aile hukuku ve ceza konusunda dini mahkemelerin ağırlığı daha fazla olmakla birlikte süreç, dönem gibi etkenlerle mahkemelerin söz hakkı ve ağırlığı değişime uğramıştır.

Kaçar Dönemi'nden itibaren baktığımızda 1907'de yapılan anayasa değişikliği ile seküler mahkemelere daha fazla ağırlık verilmeye çalışılmıştır. Ancak o dönemde yeterli kalifiye insansın bulunmaması ile istenilen sonuca ulaşamamıştır. Bununla birlikte hakimlere bakıldığında dönemin çoğu hakimi medresede eğitim görmüştü ve

¹⁰ <http://hajipour.online.fr/wp-content/civilcode.pdf>, 27.08.2020

¹¹ <http://hajipour.online.fr/wp-content/civilcode.pdf>, 22.07.2020

modern hukuk kurallarına hakim değillerdi. Modern hukuk sistemine oturtulamayan sistem Kaçar Hanedanlığı'nın yıkılmasıyla daha kötüye gitmiştir.

Pehlevi Dönemi'nin başlamasıyla daha kötüye giden sistemle birlikte adliye mahkemeleri kapatılmıştı. Kapatılan adliye mahkemeleriyle birlikte uzun süre sistem ile ilgili düzenlemeler yapıldı. Yirmi yıl gibi uzun bir sürede oturmuş bir yargısal sistem kurulamadı. Daha sonrasında ise Fransa yargı sistemi örnek alınarak bir sistem oluşturuldu. İran'da bulunan Fransız hukuk danışmanları ve Fransa'ya gönderilen İran hukukçuları ile Pehlevi döneminin ileriki yıllarında ikili değil üçlü bir yargı sisteminin temelleri atıldı. Üçlü sistemde Yüksek Mahkeme, Genel Mahkemeler ve Özel Mahkemeler bulunuyordu. Tek tek baktığımız zaman Yüksek Mahkeme temyiz işlerinde sorumluydu. İstinaf mahkemeleri, sulh mahkemeleri ve ilk derece mahkemeleri Genel Mahkemeler içinde yer aldı. Dini mahkemeler, finans mahkemeleri, askeri mahkemeler ve ticaret mahkemeleri Özel Mahkemeler içinde yer aldı (Tamçelik, 2014).

İslam Dönemi gerçekleştirildikten sonra yargı sistemi köklü bir değişikliğe uğradı. İslam hukukunun temel alınması istenirken Devrim Mahkemeleri de kuruldu. Devrim Mahkemeleri'nde İslam Dönemi'ne karşı çıkanlar ve Pehlevi yanlıları yargılanıyordu. Batı özentiliği ile suçlanan Pehlevi ve yanlılarına karşı İslami normlar tümüyle yargıya geçirilmeye çalışılmıştı. Fıkıh kullanılarak bir sürü ağır ceza ve sorgulaması mümkün olmayan yargılar başlamış oldu.

Günümüzde İran yargı sistemine baktığımızda hakimler güçlü durumdadır (Tamçelik, 2014). Yargılama genel olarak tahkik sistemine göre yapılmaktadır (Zarrok, 2007). Bu sistemde iddia ve yargıçlık birlikte görülür yani hakim hem delil toplayabilir hem de hüküm verebilir durumdadır. Bahsedilen sistem Batı Hukuku ile örtüşmemektedir ve Orta Çağ'dan izler görülür. Günümüz İran Sistemi'nde her ne kadar Pehlevi Dönemi sistemi kullanılsa da tüm düzenlemeler İslami ölçüler ile değiştirilmiş ve uygulanmıştır.

3.1.2. Ekonomi Politikaları

Küreselleşmenin her tarafta hissedilmesine karşın İran ekonomisine baktığımız zaman küreselleşmenin dışında olduğunu görmekteyiz. Tüm dünyanın etkisinde olduğu liberal ve kapitalist düzenin dışında olan İran bu sebeple de dikkatleri üzerine çekmektedir.

İran ekonomisine genel anlamda bakıldığında çok zengin doğal kaynakları olan ancak bu doğal kaynakları ekonomik kalkınması için yeteri kadar değerlendiremeyen üstelik ekonomisi petrol gelirlerine bağlı ve bu yüzden kırılgan olduğu görülmektedir. Ancak tarihi olarak bakıldığında ekonominin değişen politikalar ile yön değiştirdiği ve toplum ile devlet arasında ilişki ile şekillendiği sonucu ortaya çıkmaktadır.

İran ekonomisini anlatmak için genellikle bir ya da birkaç kaynağa bağlı olarak ani yükseliş ve düşüşler ile ekonomisi direkt olarak etkilenen terimler kullanılmış ve potansiyelin yanlış kullanımından kaynaklanan problemlerden bahsedilmiştir. Ancak okuduğunuz çalışmada bu durumla ilgili göz ardı edilen ekonomik ambargolar, İran toplumsal ve siyasal yapısı ile birlikte İran bağımsızlık ilkelerinin İran ekonomik gücüne etkilerine de değinmekteyiz.

Tüm anlatılan etkilerle birlikte İran ekonomisi her en sekteye uğrayıp çökebilecek, yükselme potansiyeli çok yüksek ancak kontrolü doğru yapılmayan ve kırılgan bir yapı olduğu söylenmektedir. Üstelik Devrim sonrası ekonominin her an çökmesi beklenmektedir. Ancak İran ekonomisi, Dünya Bankası ve IMF programları gözlenen çoğu ülkeden çok daha iyi durumdadır. Üstelik beklenen gibi bir çökme yaşamamıştır ve bu durumu sadece petrole bağlamak akıl dışıdır.

İran ekonomisinin mevcut durumunun anlaşılması için 1800'lü yıllara atıf yapmak gerekmektedir. Bu dönemde İran ekonomisi eski yapısını devam ettirirken aynı zamanda emperyalist güçlerle ilk karşılaşmasını gerçekleştirmiştir. Kaçar Hanedanlığı'nın hüküm sürdüğü bu dönemde İran, Rusya ve İngiltere gibi emperyalist ülkelerle karşılaşmış ve bu karşılaşma ekonomik, sosyal ve siyasi olacak şekilde birçok değişime sebep olmuştur. Bu dönemde yaşanan karşılaşma önemlidir çünkü İran'da

hala emperyalist ve yabancı devletlere duyulan kin, nefretin tohumları bu dönemde atılmıştır.

1800'li yılların İran'ında ulaşım ağının gelişmemiş olmaması, haberleşme imkanlarının kısıtlı olması, coğrafi konumun elverişsizliği gibi sebepler yüzünden İran dış ilişkilerinden ziyade henüz ülke içinde bile etkileşim, ticaret yeteri kadar gelişmemiştir. İran halkının büyük kısmı birbirinden bağımsız köylerde yaşamaktaydı. Ancak on dokuzuncu yüzyılda ticaret hayatının dünya çapında hızla genişlemesi ve özellikle İngiltere, Rusya ile artan iletişim İran için dönüm noktası olmuştur.

Rusya ile girilen savaşlardan ağır yenilgiler alan İran, yapılan antlaşmalarla bazı imtiyazlar vermek zorunda kalmıştır. Verilen imtiyazlardan rahatsız olan İngiltere, Rusya'yı Asya'daki koloniler için tehdit olarak görmüş ve İran'ın güneyini işgal etmiştir. Bu işgal sonrasında Rusya ile aynı imtiyazları elde etmiş ve ticari ilişkiler bir anda artmaya başlamıştır. Rusya ve İngiltere asıllı tacirler ülke içinde vermeleri gereken vergilerden kurtulmuş ve her yerde diplomatik ve ticari elçilik açma hakkına sahip olmuşlardır. Üstelik yargılama kısmında da Şerri mahkemelerin yargılamasından muaf tutulmuşlardır. Tüm bu gelişmelerle birlikte uluslararası ticari ilişkilerden uzak olan İran, artık uluslararası ekonomiye girmiştir.

Uluslararası ekonomik sistemde kendini bulan İran, ne yazık ki girdiği ilişkiyi kendi yönlendirebilecek hakimiyeti sağlayamamıştır. İran ekonomisi Rusya ve İngiltere'nin ihtiyaçları ve taleplerine göre şekil almıştır. İran'ı dönemin kolonilerinden ayıran özellik ise bir gücün etkisinde değil iki büyük gücün rekabet alanında kalmasıdır. Bu durumda ise İran, Rusya ve İngiltere etkisinde kalkınmış ve gelişimini bu etkide gerçekleştirebilmiştir.

1914'lere gelindiğinde dış ticaret hacmi sekiz katına çıkmış durumdadır. İran'ın sattığı ürünler şöyle sıralanabilir; dokuma ürünler, afyon, kuru meyve, pirinç, gazyağı, baharat, şeker, silah olmuştur. Ancak verilen imtiyazlar sebebiyle bu ticaretlerden İngiltere ve Rusya'nın karı daha fazla olmuştur. Verilen imtiyazlar artmış ve ham madde konusunda da fazlasıyla kolaylık sağlanmıştır. Bu durum ise İran endüstriyel potansiyelinin de Rusya ve İngiltere'nin himayesin girmesine sebep olmuştur. Bu

imtiyazların sonunda bankacılık, tütün, büyük fabrikalar, tarımsal ürün satışları da yabancıların eline geçmişti.

Tüm verilen imtiyazlardan en büyüğü ise 1901 yılında verilen petrol arama izni olmuştur. 1901 yılında verilen petrol arama iznini 1908 yılında verilen, bulunan petrol alanlarının işletilmesi izni tamamlamıştır. Bu durumdan en çok karı sağlayan İngiltere olmuştur. İran petrolü olmasına rağmen en çok geliri İngiltere sağlamıştır.

İran 1800'lü yıllardan itibaren yüz yıl içinde Rusya ve İngiltere ile girdiği savaşlar neticesinde ticaret hayatına girmiş oldu. Ticaret hayatı verdiği imtiyazlar ile başladı ve bu durum İran'ı bağımsızlığından fedakarlık etmek zorunda bırakmıştı. Sadece bağımsızlığı değil aynı zamanda topraklarından, zenginliğinden ve nüfusundan olmuştur. Bu durumdan kurtulmak isteyen Kaçar Hanedanlığı bir dizi reform yapsa da vergi toplamada olan sıkıntılarla birlikte İran para birimi değer kaybetmiş ve enflasyona sebep olmuştur. Sonuç olarak ticaretin artmasına rağmen paranın değer kaybıyla halkın yaşam standardı iyice düşmüş ve bağımsızlığını tekrar kazanmak isterken ekonomi daha çok yabancıların eline geçmiştir.

İran'da yaşanan ekonomik bağımsızlığın dönüşümü her şey gibi tarıma da etki etmiştir. Daha önce birçok konuda kendine yeten üretim sağlayan İran, artan ihracat sebebiyle yetersiz kalan ürünleri ithal etmeye başlamıştır. Ticarileşen tarım köylü nüfusunun düşüşüne sebep olmuş ve köyden kente ciddi bir göç yaşanmıştır. Bu durum da sosyal yaşamda ciddi dönüşümlere sebep olmuştur. Üstelik vergiler de giderek artmış ve halkın tepkisini katlamıştır. Tüm bunların neticesinde artan yabancı etkisiyle değişen sosyal yaşamla birlikte ayaklanmanın zemini oluşmuştur.

1890-1891 Tütün Ayaklanması, 1905-1911 Anayasa Devrimi, 1921 Rıza Han darbesi yukarıda anlatılan gelişmelerin sonucu olarak gerçekleşmiştir. Rıza Han darbesinden önce Kaçar Hanedanlığı reformları ve modernleşme hareketini yönetememiş ve sıraladığımız bir dizi sosyal ve siyasi hareket meydana gelmiştir.

Pehlevi Dönemi başladığında I. Dünya Savaşı başlamış ve Rusya ile İngiltere işgalleri öncesinde olduğu gibi devam etmektedir. Rıza Han darbe ile Kaçar Hanedanlığı'nı ortadan kaldırmış ve halkın hoşnutsuzluklarından haberdar olduğu için bu minvalde

reformlar yapmaya başlamış, isteklere hızlıca cevap vermeyi planlamıştır. Rıza Han'ın amacı daha güçlü bir düzen ortaya çıkarmaktır.

Rıza Şah sekülerizm, milliyetçilik, devlet kontrollü kapitalizmini benimsemiş ve kendi gücünü pekiştireceğine inanmıştır (Tamçelik, 2014). Şah bu sebeple ekonomik alanda devlet kontrollü kalkınma modelini benimsemiştir. Ancak tam olarak planlı olmayan modelin mantığı deneyip görmek gibi bir algıyla yapılmıştır ve daha çok Batı kaynaklıdır.

Şah'ın ön gördüğü dönüşüm ve gelişim bazı zorluklarla karşılaşmıştır. Bunların başında Çarlık Rusya'da gerçekleşen devrim olmuştur. İran'ın en ticaretinin gerçekleştiği en büyük iki ülke olan Rusya ve İngiltere'de yaşanan bir devrim İran'ı direk etkilemiştir. Çarlık Rusya'da meydana gelen devrim sonucunda İran'ın en büyük ticari pazarı olan Rusya'dan eksik kalmıştır. Açığa neden olan pazardaki etkiyi düşürmek için para basılmıştır. Ancak basılan para yüksek enflasyonla sonuçlanmıştır.

Tüm anlatılan olumsuzluklara rağmen İran ekonomisi Şah döneminde gelişmiştir. Buradan anlıyoruz ki yaşanan olumsuzluklar ve aksilikler olmasaydı Şah'ın öngördüğü dönüşümün gerçekleşmesi mümkün olurdu. Olumsuzluklara rağmen İran'da istikrar sağlanmıştır. Ekonomi gelişmiş ve petrol gelirleriyle birlikte yatırımlar da artmıştır (Abrahamian, 1983).

Yabancı etkisindeki Kaçar Hanedanlığı'na tepki olarak gelen Şah, Kaçarlar zamanında verilen imtiyaz ve kapitülasyonların birçoğunu kaldırmıştır. Daha önce para basma yükümlülüğü olan İngilizlere ait Imperial Bank'tan bu tekeli alınıp İran Milli Bankası'na verilmiştir. Gümrükte alınan vergilerin toplanması ve denetlenmesi gibi görevler de tekrar devlet tekeline alınmıştır. Bunlardan bir öte olarak, yabancıların polis müsaadesi almadan ülke içinde seyahat etmesini yasaklamış üstelik toprak sahibi olmalarını ve okul açmalarını yasaklamıştır.

Şah'ın planladığı sanayileşme atağı, Büyük Buhran sayesinde ivmesini arttırmıştır. Büyük Buhran'da makinelerin ve yatırım mallarının fiyatının düşmesi Şah'ın planlarına destek olmuştur. Şah'tan önce de var olan büyük çaplı fabrikalara izlediği politika sayesinde kat ve kat fazlası eklenmiştir. Bunun en büyük sebebi Şah'ın devlet

kontrollü kapitalizmin izinden gitmesi olmuştur. Bu anlayışla örtüşen şekilde devlet denetiminde sanayiler oluşturmuş, gümrük vergilerini yükseltmiş ve modern fabrikaların kurulması için girişimlerde bulunmuştur. Üstelik İran Milli Bankası ile düşük faizli krediler vermiştir. Tüm bu girişimler sonucunda Abrahamian (1983), petrol dışında büyük işletmelerin sayısı 346'ya yükselmiştir. Bu kadar fazla işletmenin açılması ise işçi sayısının artmasına ve modern işçi sınıfının oluşmasına neden olmuştur. Oluşan işçi sınıfı şehir demografik yapısını geliştirmiş ve değiştirmiştir.

Artan girişimler, sanayileşme ve eğitim alanında yapılan gelişmelere rağmen alt yapı çalışması eksik kalmıştır. Sağlık alanında yetişilemeyen bir eksiklik ortaya çıkmıştır. Şehirleşme ve değişen sosyal yaşamla birlikte sağlık personeli yetersiz kalmıştır. Alt yapı çalışmalarının eksikliği, sağlık sorunlarını beraberinde getirmiş ve modernleşme sağlık alanında yakalanamamıştır. Bu dönemde çocuk ölümlerinin oranı çok yüksek olmakla birlikte sıtma, kolera, tifo, ishal gibi hastalıklar başlıca ölüm sebepleri arasındadır.

Rıza Şah'ın tüm yaptığı reform hareketleri üst sınıfla arasındaki bağı yükseltirken orta sınıf ile kurmayı düşündüğü bağı kuramamış ve eksik kalmıştır. Bu durumda tüm memnuniyetsizlikleri giderememiştir. Yapılan Batılı tarzdaki reformlardan oldukça rahatsız olan Ulema sınıfı da Şah'ı eleştirmekten çekinmemişlerdir. Tüm bunlarla birlikte işçilerin çalışma koşullarında yaşadıkları hoşnutsuzluklar ile Şah'ın İngiliz-İran Petrol Şirketi'nin sahip olduğu imtiyazları uzatmasıyla birlikte protestolar başlamış ve hız kazanmıştır. Rıza Şah kendi ve yakınlarını güçlendirmek dışında ülkesindeki vatandaşları umursamamakla suçlanmış, yabancıları desteklediği iddia edilmiştir. Son zamanlarda meydana gelen ekonomi anlamındaki düşüş ise siyasi alanda yaşanan istikrarsızlıklarla birlikte gittikçe kötüye gitmiştir. 1941'e gelindiğinde Rıza Şah görevini bırakmaya zorlanmış ve yerine Muhammed Rıza Şah getirilmiştir (Tamçelik 2014, ss. 240-280).

II. Dünya Savaşı ile birlikte İran işgal edilmiş ve çoğu şey gibi ekonomik gelişmede de durgunluk yaşanmıştır. Siyasi ve ekonomik yaşanan istikrarsızlıklar, hammadde de oluşan kıtlık ile birlikte enflasyon yine yükselmiştir. 1946'ya kadar kalan yabancı güçlerin kısmen demokratik ortam oluşturduğunu söyleyebiliriz (Cleveland 2008, s. 215). Oluşan demokratik ortamda her çeşit fikir ve düşünce kendini gösterme şansını

bulmuştur. Tüm farklı fikir ve düşüncelere rağmen ortak fikir İran'ın petrol gelirlerinde hak ettiğini alması olmuştur. Rıza Şah dönemine kara İran'ın petrolden elde ettiği gelir yüzde sekiz iken Rıza Şah ile bu oran ancak yüzde on beşe çıkabilmiştir. Bununla birlikte petrol gelirleri uluslararası petrol ücretlendirmesi ile paralel olmadığı için İngiltere'nin elinde olan petrol kaynakları pound değer kaybettikçe İran'ın payı da azalmaktaydı. Tüm bu etkiler İran'ın hakkettiği payı almamasıyla birlikte İran ekonomisine ciddi oranda zarar vermektedir.

Milliyetçiliğin iyice artmasıyla 1953 Darbesi'ne kadar çok ciddi kampanyalar yürütmüşlerdir. Kampanyanın birçok kesim tarafından desteklenmesiyle İran'ın sahip olduğu değerlere sahip çıkmasını istemişlerdir. Bu durum İran-İngiltere ilişkilerini çıkmaza sokmuştur. Üstelik sadece İngiltere'ye karşı değil tüm yabancı güçlere karşı bir millileştirme çalışması talep edilmektedir. Bu durum yabancı güçleri yeteri kadar rahatsız etmiştir. Tepki olarak İran'dan petrol alımları düşmüş bu sebeple millileştirme çalışmalarından beklenen büyüme oranı kısa vadeli olmuştur.

1953 yılında gerçekleşen darbe ile birlikte başa geçen Muhammed Rıza Şah yabancı güçlerin desteğini de almış ve modernleşme girişimlerine başlamıştır. Bu dönemin en önemli özelliği ekonomik plan dönemine geçiş olmuştur. Bu dönemde Yüksek Ekonomi Konseyi kurulmuştur ve kalkınma planlarının yapılması için görevlendirilmeler yapılmıştır. Bu minvalde Muhammed Rıza Şah Dönemi'nde beş adet kalkınma planı yapılmıştır. Planların gelirleri petrol gelirleriyle karşılanmıştır (Abrahamian 1983, ss. 123-155). Alt yapı iyileştirmeleri, ulaşım, taşımacılık ve tarımı içeren ilk projelerle birlikte ilk iki kalkınma planı toplamda 9,5 milyar dolara mal olmuş ancak İran yüzde sekiz büyüme kaydetmiştir. Yıl 1974'e geldiğinde ise büyüme oranı yüzde otuzu bulmuştur. Özellikle petrol gelirleri oranı olarak bakıldığında, 1963-1964 yıllarında 555 milyon dolar iken 1974-1977 yılları arasında 38 milyar dolara kadar çıkmıştır. Katlanan petrol gelirinin tek handikapı ise ekonominin daha çok petrol gelirine bağımlı olması olmuştur.

İkinci kalkınma planı gerçekleştirilmeye başlandığında özel sektöre destekler artmıştır. Bu dönemde ithalat ile ihracat birbirini tutmamış bu durum ise ödemeler dengesinde sıkıntılara yol açmıştır. Askeri harcamaların da yıllarca katlanarak artması ile birlikte ekonomi de krizin olmaması imkansız hale gelmiştir. Oluşan krizden

kurtulmak için Ulusal Para Fonu ile anlaşma yapılmıştır. Anlaşma yapısal uyum programlarının uygulanması ile ilgilidir. Bu programlar ekonomide yaşanan problemleri çöze de durgunluk yaratmaktan kurtaramamıştır. Oluşan durgunluktan kurtulmak isteyen Şah, Beyaz Devrim olarak adlandırılan bir dizi reform gerçekleştirmiştir. KİT satışları, işletmelerin işçilerle kar paylaşımı, ormancılık sektörlerinin millileştirilmesi, tarım topraklarını çiftçilere paylaştırılması gibi reformlarla durgunluğu önlemeyi amaçlamıştır. Yapılan reformlar ciddi tepkiler çekmiştir. Durumun zemininin Amerika tarafından sağlandığı, toprakları çiftçilere paylaştırılan toprak ağaları ve muhafazakarlar tarafından şiddetle karşı çıkmıştır. Ancak çıkarılan isyanlar ordu tarafından bastırılmıştır.¹²

Yapılan reformlar ve iyileştirilmelerle birlikte sadece petrol gelirleri değil diğer gelirlerle de artış olmuştur. Tarım ekonomisine bağlı olan ülke daha çok sanayileşme, alt yapı hizmetleri ve sağlık alanlarında ciddi bir gelişme kaydetmiştir. Ortalama büyümenin çok daha üstüne çıkan büyüme oranı gelir seviyesine aynı orantıda paralel olarak yansıtılamamıştır. Bu durum ise gelir dengesizliğini ortaya çıkarmıştır. Gelirin uygun şekilde dağıtılmadığı bu dönemde yatırım bir anda artmıştır. Şah durumu düzeltmek için ağır yaptırımlar uygulamış ve fiyatı yükselten esnafları ceza evine atmıştır. Sert yaptırımlar ise yabancı sermayeyi ürkütmeye yetmiş ve ülkeden ayrılmasına sebep olmuştur. Yaşanılan tüm bu sıkıntılar enflasyonu beraberinde getirmiş ve biriken tepkiler sonunda 1979 yılında Şah'ın devrilmesine ve İran Devrimi'nin gerçekleşmesine sebep olmuştur.

İslam Devrimi'nden önce de muhafazakarlar ekonomi üzerine fikirlerini beyan ederlerdi ancak İslam'dan daha çok batı dünyasından etkilendikleri bir gerçektir. İslam Devrimi'nden önce oluşan bir İslami ekonomi modeli oluşturma fikri Devrim ile birlikte daha da güçlenmiş ama oluşturulan bir plan ortaya koyulamamıştır. Bu yüzden İslami ekonomi konusunda kesin olan tek şey yeniden bir ekonomi modeli oluşturulacağı ve bu modelin İslami olacağıdır.

Devrim sonrası yaşanan millileştirme çalışmalarıyla birlikte zengin olanların mülklerine el koyulabileceği anlayışı, zenginlik ve güce sahip olan Müslüman kesimi

¹²<http://web.b.ebscohost.com/ehost/pdfviewer/pdfviewer?vid=0&sid=b0dbc367-4b3c-44cc-86a5-d0441b2936bf%40sessionmgr101>, 20.08.2020

çok rahatsız etmiştir. Bu sırada Devrim Muhafızları ve muhafazakarlar arasında İslami ekonomi hakkında tartışmalar sürmekteydi. Bu süre içinde artan petrol gelirleri ile birlikte komşu ile çıkan savaş durumunun üzerine İslami ekonomi tartışmaları eski hararetini kaybetmişti.

Darbeler arası 1953-1979 arasında tüm gruplar ekonomik kalkınma ve özgürleşmeden bahsetmektedirler. Bu sebeple 1979 Devrimi sonrasında tüm endüstriler millileştirilmiştir. Üstelik endüstrilerde payı olan kişilerin hisselerine devlet tarafından el konulmuştur. Özellikle petrolden kazanılan gelirin halk ile paylaşılması ilkesi benimsenmiştir. Batı ile yakınlığı ile suçlanan diğer Şah'ı deviren İslam Devrimi ise Batı'ya karşı net bir tavır almıştır. Tüm bu gelişmeler anayasaya da yansımız ve ekonomi ile ilgili olan kırk üçüncü maddede, İran ekonomisinin amacına dair bilgiler verilmiştir. İran ekonomisinin amacı, halkın ekonomik özgürlüğünün sağlanması, fakirlik sorununa çözüm bulmak ve insan özgürlüğünü korumaktır.¹³

Belli ve net hedeflerle yola çıkan İran ekonomisi, Devrim'den sonra ülkeden ayrılan sermaye ve gittikçe kötüleşen ekonomik gelişim üstüne yaşanan Irak Savaşı ile birlikte İran'a uygulanan ambargolar nedeniyle istenilen hedeflere ulaşmakta zorlanmıştır. Devrim sonrası yaşanan ekonomideki gerileme ile enflasyon yüzde 17.7'ye yükselmiştir.¹⁴ Halkın sosyo-ekonomik durumuna direk etki eden bu durumları çözmek için idealist davranamayan bir sistem oluşmuştur. Petrol gelirlerinin azalmasına rağmen elde edilen gelirler savaş giderleri için kullanılmaktaydı. Bu sebeple en mantıklı çözüm savaşı sonlandırmak olmuştur.

Pragmatik davranan Humeyni'nin ölümünden sonra yerine geçen Rafsancani de Humeyni'nin uyguladığı pragmatik uygulamalara devam etmiştir. Rafsancani Humeyni'den farklı olarak uluslararası ile daha iyi geçinmeye özen göstermiştir. Ekonomide liberalleşmeyi amaçlamıştır. İlk Beş Yıllık Kalkınma Planı ile İran ekonomisinin çöküntülerini toplamaya çalışmış ve savaş zararlarını ortadan kaldırmak

¹³ <http://web.b.ebscohost.com/ehost/pdfviewer/pdfviewer?vid=0&sid=b0dbc367-4b3c-44cc-86a5-d0441b2936bf%40sessionmgr101>, 22.08.2020

¹⁴ <http://acikarsiv.aydin.edu.tr/bitstream/11547/968/2/88272496.pdf>, 20.07.2020

istemiştir. TİK'ler de büyük bir özelleştirmeye, yabancı para piyasalarının liberalleşmesi gibi hedefler konulmuştur.¹⁵

Yapılmaya çalışılan reformlardan beklenen sonuçlar alınamamış ve enflasyon yine yükselmiştir. Yabancı para birimi piyasalarının liberalleşmesi büyük bir ödeme kaosa sebep olmuştur. Petrol gelirleri artmasına rağmen daha önce olduğu gibi herkesin faydalanması ve ulaşması mümkün olmamıştır. Tüm bunların sonucunda enflasyonla birlikte büyük bir bütçe açığı oluşmuştur. Para değer kaybetmiştir.

Hatemi, Rafsancani'den sonraki Cumhurbaşkanı olarak göreve başlamıştır. Liberalleşme politikalarını ve reformlarını yumuşatmaya çalışmış ve tek tip değil karma ekonomi modelini hayata geçirmeye çalışmıştır. Enflasyonu düşürmeyi başaran Hatemi döneminde İran'da özel bankalar açılmış ve yabancı yatırım için cazip hale gelmiştir. Petrol gelirlerinin sürekli değişmesi ve ekonominin bu durumdan direk etkilenmesi sebebiyle Hatemi döneminde *Oil Stabilization Fund* kurulmuştur.¹⁶

Daha önce yaşanan devrimlerde yapılan protestoları da hesaba kattığımızda gelişen ekonomiye rağmen muhafazakar ve sol görüşlü halkın tepkisi çekilmiştir. Devletin merkez olması ve her alanda bağımsız olmasını savunan halk artan işsizlik ve buhran ile isyan etmeye başlamıştır.

2005 yılında Mahmud Ahmedinejad İran Cumhurbaşkanı olarak göreve gelmiştir. Halkın gerilim noktalarının farkında olan Cumhurbaşkanı Mahmud Ahmedinejad, sosyal adaletin üzerinde durmuş ve birçok toplumsal proje gerçekleştirmiştir.¹⁷ Nükleer program nedeniyle birçok fima ve ülkeden ambargoya maruz kalan İran'ın petrol gelirlerini arttırmak için başka ülkelerle anlaşma sağlamış ve ticari geliri arttırmıştır. Ahmedinejad, ekonomi politikalarını belirlerken bizzat göreve getirdiği danışmanlarla karar vermiş ve bu durum diğer bürokratların önünü kesmesine sebep olmuştur. Bununla birlikte muhafazakar ve milli duruşu sebebiyle seçilen

¹⁵<https://dspace.ankara.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/20.500.12575/30722/EdrisMOHAMMADALIREZAEltez.pdf?sequence=1&isAllowed=y>, 11.07.2020

¹⁶ https://resourcegovernance.org/sites/default/files/NRF_Iran_February_2014.pdf, 20.07.2020

¹⁷ <https://fas.org/sqp/crs/mideast/RS22569.pdf>, 13.07.2020

Ahmedinejad özelleştirmelere devam etmiştir. Liberalleşme hızı söylemlerinin tersi gibi gözükse de Milli Kalkınma Fonu'nu da kurmuştur.

3.1.3. Sosyal Politikaları

bir devlette yaşayan halkın refah seviyesini yükseltmek ve onları hoşnut etmek için sosyal politikaların önemi büyüktür. Sosyal politika denildiği zaman çok geniş konuları içinde barındırmaktadır ve halkla direkt ilgili politikalardır. Refah seviyesi, işsizlik, gelir dağılımı, sağlık, eğitim, çalışma şartları vb. konular sosyal politika sınırları içerisinde yer almaktadır. Belirlenen ve hayata geçirilen politikalar sosyal alanda yaşanan problemleri en aza indirmeye yarar.

İran'ın durumuna baktığımız zaman yirminci yüzyılda ortalama yaşam süresi 30 yıl, bebek ölüm oranları yüksek, sağlık kuruluşlarında kullanılan ilkel yöntemler, gelir eşitsizliği ve vergilerin adaletsizliği gibi durumlar durumu özetlemek mümkündür. İşsizlikle birlikte dönemde yaşanan ekonomik hareketler ile birlikte köyden kente göç artmış ve işçiler çok düşük ücretler almaktaydılar. 1907 yılında dış ticaret hacimi bakımında İran yüksek oranda Rusya ve İngiltere'ye bağlı, dış ticaretini bu ülkeler denetiminde gerçekleştirmekteydi (Sayın, 2020). İşsizlik ve halktaki gelir eşitsizliği ile birlikte yöneticilerin fuzuli harcamaları ile birlikte kötüye giden ekonomi toplum tarafından tepkiyle karşılanıyordu. Ekonomik olarak zaten bağımsızlığını yaratamayan İran daha çok borçlanma ve dışa bağlı hale gelmişti.

Bu ortamda devrim olmaması mümkün görünmüyordu. Özellikle ekonomik ve sosyal alanlarda reform bekleyen bir toplum vardı. Bu alanda ayrıntılı olarak yazılan ilk politika çalışması Meşrutiyet Devrimi sayesinde gerçekleşmişti. Batı temelli bir anayasa hazırlandı. Ekonomik olarak gelişmeyi ve küresel piyasaya açılmayı hedefleyen planda eğitim sistemi ile ilgili değişiklikler, modern ordu kurulması, ulaşım ağı ve çalışan kesimin koşullarını iyileştirme gibi amaçlar da bulunuyordu.¹⁸

Eğitim alanındaki tarihsel gelişime bakarsak İran'ın bu alana yirminci yüzyıl başından beri önem vermeye başladığını görürüz. Eğitim, bir ülkenin ekonomik ve sosyal

¹⁸https://www.researchgate.net/publication/296480375_Government_Civil_Society_and_Welfare_Policies_in_Modern_Iran, 20.08.2020

kalkınmasının en temel taşlarındandır. Gayri safi yurtiçi hasılanın yükselmesi ile eğitilmiş insan gücü arasında paralellik vardır. İran'a baktığımız zaman okur-yazar oranının yüksek olduğunu görürüz. Ancak bu durum beyin göçünü engellemek için yeterli olmamıştır. Üstelik 2013 yılına gelindiğinde İran'da bazı üniversiteler kadınlara eğitim vermeyi durdurmuş ve sadece erkeklere eğitim vermeye devam etmiştir.

Meşrutiyet ile birlikte eğitime verilen önem artmış ve dönemin diğer alanları gibi eğitimde de batı tipi modernleşmeye gidilmiştir. Eğitime verilen bütçe 1925 ile 1941 yılları arasında on iki kat artmıştır.¹⁹ Arttırılan bütçe ile birlikte okullara daha fazla öğrenci gelmesi amaçlanmış ve bu amaç başarıyla sonuçlanmıştır.²⁰ Tahran Üniversitesi de bu yıllar arasında açılmış ancak modern anlamda ve laik bir eğitim için gerekli ortam oluşturulamamıştır.

Beyaz Devrim ile birlikte okuma-yazma oranının arttırılma çalışmaları başlamış, eğitim kalitesinde düzenlemeler başlamış ve kırsal kesimlere daha iyi sağlık hizmetlerinin ulaştırılması gibi politikalar benimsenmiştir. Tüm bu çalışmalar neticesinde kırsal kesime yeteri kadar fayda sağlanamamıştır.

İslam Devrimi ile birlikte temel eğitimin toplumun her kesimi kapsaması amaçlanmış ancak kırsal bölgelere bakıldığında yine yeteri kadar ulaşılamamıştır (Sayın, 2020). Bu dönemde bazı üniversitelerle birlikte özel eğitim veren kuruluşlar da kapatılmıştır. Eğitimde eşitlik politikası için yapılan büyük bir adımdır. Ancak daha sonra yaşanan Irak Savaşı neticesinde yaşanan ekonomik çöküntü ile özel eğitim veren kuruluşlar tekrar açılmıştır. İslam Devrimi çerçevesinde eğitim alanlarında kadın ve erkek birlikte eğitim alması yasaklanmış, dini eğitim daha çok öne çıkarılmış ve karşıt görüşlü akademisyenler görevden alınmıştır.²¹

Irak Savaşı ile büyük bir ekonomik darbe alan İran, sosyal politika çalışmalarına savaş bitiminde başlamıştır. Rafsancani dönemine özel sektör de teşvik edilerek özel

¹⁹ https://insamer.com/tr/iranda-egitim-bati-egitim-mirasindan-devrimci-egitime_1597.html, 20.08.2020

²⁰ <https://www.dakairanmasasi.com/discover-iran/genel-bakis/egitim>, 20.08.2020

²¹ https://www.researchgate.net/publication/327441976_IRAN_EGITIM_SISTEMI_AMAC_YAPI_VE_SUREC_BAKIMINDAN_TURKIYE_ILE_KARSILASTIRILMASI, 20.08.2020

üniversite ve okullar kurulmuştur. Eğitim harcamaları artmıştır. Eğitim harcamaları 1981 yılında gayri safi yurtiçi hasılanın yüzde yedisini kapsamaktaydı (Sayın, 2020). 2004 yılına geldiğimiz zaman eğitim seviyesine baktığımızda, 12 yaş çocukların yüzde doksan sekizi ilkokul eğitimi almış durumdadır. Ortaöğretim de ise 12-14 yaş arası çocukların yüzde doksanı eğitim almıştır (Sayın, 2020). Günümüzde İran okur-yazar oranına baktığımızda ise oran yüzde doksan altıdır.²²

İran sağlık politikalarına baktığımız zaman elle tutulur gelişmelerin olması yirminci yüzyılın ortalarını bulmuştur. Siyasi iktidarsızlık ile uğraşan İran'ın 1942 yılında sağlık harcamaları gayri safi yurtiçi hasılanın yüzde ikisi kadardı.

Sağlık hizmeti konusunda ABD'yi örnek alan İran'a göre; devletin her vatandaşı tedavi etme yükümlülüğü yoktu ve bu hizmetten faydalanmak için belli bir maddi yükümlülüğün halk tarafından kabul edilmesi gerekiyordu. Büyük hastanelerin yapılması 1970'li yılları bulurken kırsal kesimde sağlık hizmeti olarak yine bir gelişme olmamıştı.

İslam Devrimi sonrası benimsenen sosyalist politika ile toplumun her kesiminin sağlık hizmetinden yararlanması amaçlanmıştı. Sağlık Bakanlığı gözetiminde hastane sayıları ve çalışanlarının sayısı arttırılmıştı. Beşinci Kalkınma Planı ile 2011-2015 yılları arasında sağlık sektöründe iyileştirilme de hedeflenmiş ve 2017 yılında gayri safi milli hasılanın yüzde altılık kısmı sağlık politikalarına ayrılmıştı. Halkın büyük bölümü artık sosyal sağlık sigortalarından yararlanırken İslam Devrimi itibariyle en çok gelişen alanlardan biri sağlık sektörü olmuştur.

Gelirin yeniden dağılımı konusunda İran'da uzun yıllar sıkıntılar yaşanmıştır. Yüksek petrol gelirlerinin zaman zaman pik yapmasına rağmen dağılım halk arasında adil şekilde yapılamamış ve bu gelir toplumun her kesimine dağıtılamamıştır. İran İstatistik Kurumu'nun verilerine göre yaklaşık on milyon İranlı mutlak yoksulluk sınırının altındadır. Bununla birlikte otuz milyon kişi göreceli yoksulluk sınırından bulunmaktadır.

²² <https://tr.irma.ir/news/83720149/İran-da-okur-yazarlık-oranı-96>, 22.08.2020

İşçilerin çalışma saatlerine yönelik düzenleme, asgari ücret fiyatlandırması gibi konularda İran'da ilk olarak Şah Muhammed Rıza döneminde düzenlemeler yapılmıştır (Sayın, 2020). O dönem ülke içerisinde güçlü olan Rusya, hükümet karşıtı gruplara verdiği destek ile halkın grev yapmasını desteklemiş ve 1944 yılında çalışma saatleri başta olmak üzere, mesai ücretleri, sendika kurulması gibi konularda devletin girişimlerde bulunmasını sağlamışlardır. Ancak o dönemde başbakanın görevden alınması ile ilerlenmesi düşünülen kadar düzenlemeler yapılamamış ve eksik kalmıştır.

Şah o dönem ABD'den aldığı yardım ile toprak reformu yapmayı amaçlamış ve toprak sahibi zenginlerin güçlerini azaltarak köylülere toprak sahibi yapmayı planlamıştır. Düşük faizlerle köylülere verilen topraklar, işlenme kısmında yeterli yardımın sağlanamamasıyla beklenen faydayı sağlamamış ve toprak paylaşımı istenilen ölçüde gerçekleşmemiştir.²³

İslam Devrimi ile 1979 yılı itibariyle bir orta sınıf oluşmuştur. Bu dönemde, devrim öncesinde devletin sosyal hizmetlerinden yeteri kadar yararlanamayan kırsal kesimde yaşayan halka da hizmetlerin ulaştırılıp faydalanması amaçlanmıştır. 1975 yılında Sosyal Güvenlik Kurumu kurulmuş ve sosyal sigorta hizmetlerinden halk yararlanmaya başlamıştır. Ancak halkın küçük bir kesiminin yararlandığı bu hizmet, İslam Devrimi sonrasında geliştirilmiş ve devam ettirilmiştir. Toplumun büyük kesimini kapsamaması alanında büyük başarı elde edilmiştir. Orta sınıfın genişletilmesi amaçlanmıştır. 1979 yılında orta kesim toplumun yüzde on beşini kapsarken 2000'li yıllara gelindiğinde bu oran iki katına çıkmıştır (Sayın, 2020).

Ahmedinejad dönemine gelindiğinde sosyal politika alanında çalışmalar devam etmiştir. Özellikle fakir halka yapılan sosyal yardımlar iyice artmıştır. Ahmedinejad fakir halka evlilik yardımı, ev almada kolaylıklar, düşük faiz oranlı krediler gibi kolaylıklar sağlamıştır. Gelir eşitsizliğini düzeltmek için petrol gelirlerini halk ile paylaşmak için bir program başlatmıştır. Ancak bu durum enflasyona sebep olmuş ve bütçe açıkları ortaya çıkmıştır.

²³ <https://scholarworks.wmich.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=3968&context=jssw>, 22.08.2020

Tüm bunlarla beraber sosyal politikalarla ilgili harcamaları sadece devlet yapmamaktadır. Bazı sosyal yardım kuruluşları ve sivil toplum örgütleri de bu harcamaları yapmaktadır. Yarı kamusal nitelikleri olan kuruluşlar vergiden muaflardır ve bu yüzden İran'da güçlü bir konumdadırlar. Kısmen ticaret de yapabilen bu kuruluşlar İran'da sosyal refahın sağlanması için fakir aileleri desteklemekte, eğitim, sağlık gibi hizmetler vermektedirler.

3.2. İRAN DIŞ POLİTİKALARI

Devletlerin dış politikalarının şekillenmesinde birçok farklı etken bulunmaktadır. Bu etkenlerden en önemlileri ise coğrafya, jeo-politika ve jeo-stratejidir. Coğrafya dış politikanın oluşmasında özellikle en önemli etken olmuştur. Coğrafya ile birlikte bir ülkenin dış politikasını ülke dışında yaşanan olaylar ve gelişmeler oluşturmaktadır. Üstelik ülke içi yaşanan rejim ve fikir değişikliklerinin de dış politikanın oluşması ve gelişmesinde etkisi vardır.

İran dış politikasını etkileyen en önemli etkenlerden ikisi Şiilik ve milliyetçilik olmuştur. Ortadoğu'nun önemli bir noktasında bulunan İran daha önce bu bölgede kurulan devletlerin yapısından etkilenmiştir. Ortadoğu'da yaşayan devletler her zaman dini etki altında yönetilmiş ve bu minvalde sistemlerini kurmuşlardır. Kaçarlar döneminde saltanat ve din merkezli bir yapı oluşturulurken yirminci yüzyıldan itibaren Batı örnek alınıp anayasal çalışmalar başlatılmıştır. Şah Rıza Pehlevi döneminde Batı tipi modernleşme siyasal ve kültür alanında yapılmaya çalışılınca halk içinde bir direniş oluşmasına sebep olmuştur.

1941 yıllarına gelindiğinde ise İran artık Almanya ile yakınlaşmıştır. Bu durumdan rahatsız olan ve uzun zamandır İran'ı sömüren Rusya ve İngiltere işgale başlamıştır. Şah Rıza Pehlevi'nin yerini oğlu Muhammed Rıza Pehlevi'ye bırakmıştır. II. Dünya Savaşı sırasında tarafsız olduğunu ilan eden İran ne yazık ki tarafsız kalamamıştır. İngiliz ve Rus askerleri İran'ı işgal etmişlerdir. I. ve II. Dünya Savaşları'nda işgal altına olan İran bu durumdan yeterince etkilenmiş ve dış politikasının şekillenmesinde büyük etkisi olmuştur.

II. Dünya Savaşı'na ABD'de katılmış ve İran'da bulunan Rus ordularına gönderdiği malzemeler ile o da İran'a girme fırsatı bulmuştur. Bu sayede artık petrol yataklarının kontrolünü gerçekleştirebilecektir. Muhammed Rıza Şah yıllar geçtikçe Batı ile ilişkilerini giderek arttırmış ve silah alımlarını katlamıştır. 1950 ile 1971 yılları arasında İran'ın silah alımı bir nokta iki milyarken 1971 ile 1976 yılları arası beş yıllık dönemde bu miktar on iki milyar dolara kadar çıkmıştır.²⁴

Tarihlere baktığımızda yirminci yüzyılın ortalarından itibaren İslam Devrimi'ne kadar olan süreçte İran ve ABD ilişkileri hızla ilerlemiştir. İslam Devrimi'ne kadar İran Soğuk Savaş'ın gerçekleştiği iki blok içinde önemli bir bölge olmuştur. Bu durumdan faydalanan İran Batı ile yakınlığını korumuş ve gelen yardımlar ile ekonomisini büyütmek için girişimlerde bulunmuştur.

İslam Devrimi sonrasında ise İran'ın dış politika amaçları üçe ayrılmıştır. İlk hedef, İran ulusal birliğinin korunması ve toprak bütünlüğü ile birlikte ülkenin ekonomik kalkınması olmuştur. İkinci hedef, Batı ve özellikle İsrail'e karşı savaşan Müslümanların desteklenmesi olmuştur. Son hedef ise, Şii kurallarına uygun bir toplumun yaratılmasıdır. İslam Devrimi ile daha önce sahip olunan Batı yakınlığına karşı çıkılmış ve sert dille eleştirilmiştir. Ancak bu konuda da yararcı davranmış ve duruma göre ortaklıklara devam edilmiştir.

Devrim sonrası ilk iktidar olan Bazargan Hükümeti İran'ın Arap dünyası, Rusya ve Avrupa Birliği ile yakın, dengeli bir ilişkisi olmasını istemiştir. Daha sonra iktidar değişmiş ve radikal islamcı grubun eline geçmiştir. Bu grup ise doğu ve batı ile ilişkiyi reddetmiş ve tek başına İran egemenliğini savunmuştur. Humeyni ve radikal İslamcılarla birlikte İran dış politikası değişime uğramıştır. Dış politika artık devrimci ve İslamcı bir çizgide devam etmiştir. Devrimci İslamcılık anlayışının diğer ülkelere de yayılmasını amaçlayan politika bu sayede egemen güç olmak istemektedir.

Humeyni Dönemi'nin en önemli olaylarından biri de İran-İrak savaşı olmuştur. İslam Devrimi henüz gerçekleşmişken 1980-1988 yılları arasında Irak ile savaşa girilmiştir. Bu savaş sırasında bir milyon insan ölmüştür. Yaşanan bu savaş şüphesiz ki İran'ın dış

²⁴ <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/845555>, 15.07.2020

politikası belirlemede çok etkili olmuştur. Savaş sonrası güvenlik konusunda daha sağlam politikalara yönelmiştir.

İsrail İslam Devrimi sonrası önemli bir müttefiki olan İran'ı kaybetmiştir. Üstelik İsrail'e bakış açısı İslam düşmanı ve işgalci olarak ciddi anlamda değişmiştir. İran İslam Devrimi Filistin tarafından büyük bir başarı olarak görülmüştür. Ancak tüm yaşanan bu gelişmelerle birlikte ABD ile de arası açılan İran, ABD-İsrail yakınlaşmasına da neden olmuştur.

ABD ile ilişkilerin komple kopmasıyla birlikte Arap Devletleri'nde Batı ile yakın ilişkisi olanların İran'a karşı tutumları da değişiklik göstermiştir. Bu sebeple İran devrimci İslam ideolojisi de pekişmiştir. Irak ile savaşı sırasında Arap olmasına rağmen Suriye'nin tarafsızlık ilan etmesi ve Mısır'ın İsrail'i ziyareti ile dış politikada yalnız kalan Suriye, İran'la bu dönemde ilişkilerini yakın tutmak istemiştir. Bu yakın ilişki İsrail'in 1982 yılında Lübnan'ı işgal etmesi ve bu duruma karşı İran ve Suriye'nin ittifak olması ile pekişmiştir.

İran savunma ve güvenlik politikası düşmanların sınırlar dışında karşılanması ve savaşılmaması üzerine kurulmuştur. Bunu yaparken caydırıcılık stratejisi de kullanılmaktaydı.

ABD ile 1979 yılında yaşanan rehine krizi ile birlikte ilişkiler ciddi anlamda bozulmuştur. Tahran'da bulunan ABD Büyükelçiliğine yapılan saldırıda rehin alınan altmış altı Amerikalı diplomatın karşılığı olarak 1953'de yapılan darbeye destek verildiğini ise savunan birçok görüş vardır. Ancak İran bu olayda ABD'ye karşı bir üstünlük sağlamış ve bu durum ABD tarafında da olaylara sebep olmuştur (Öztürk 2006, s. 258).

1990'lı yıllara gelindiğinde İran-ABD ilişkileri eskisi kadar hararetli değildi. Üstelik 1998 yılında İran Cumhurbaşkanı olan Hatemi'nin televizyon kanalında yaptığı bir konuşmada ABD ile İran'ın benzerliklerinden bahsedip uygarlıklar arası diyaloga değinmesiyle buzlar erimiştir. ABD'nin buna tepkisi olumlu yönde olmuştur ve iki ülke arası güreş turnuvası yapılmıştır (Tamçelik, 2014).

2001 yılına gelindiğinde İkiz Kuleler'e ve Pentagon'a saldırılar düzenlenmiştir. Bu durum ABD'nin Ortadoğu'ya bakışını ve terörle mücadele stratejilerinde hızlanmaya sebep olmuştur.

İran ve Avrupa arasında gelişmeler Rafsancani döneminde yaşanmıştır. Rafsancani'nin dış politika temelleri farklılık göstermiştir. Bunlar; tarafsızlık politikası, komşularla iyi ilişkiler, yapıcı bir diplomasi izlenmesi, uluslararası sisteme entegrasyon, dini kimliğin arka plana atılmasıdır. Belirlenen politikalara paralel olarak Rafsancani Barı ve Arap devletlerle görüşmeler gerçekleştirmiştir. 1990 yılından itibaren on yıl boyunca İran'ın Avrupa devletleri ile en belirgin ilişkisi ise petrol ihracatı olmuştur. Ancak 2001 yılında ABD ile yaşanan problemler Avrupa devletleri ile İran ilişkilerini de olumsuz yönde etkilemiştir.

İkiz kuleler krizinden sonra İran nükleer potansiyeli daha çok gündeme gelmeye başlamıştır. Daha önce destek veren ABD artık barışçıl ve iyi niyetli olmadığını dile getirdiği bu çalışmanın üzerinde durmuştur. 1990'lar itibari ile iyi giden Avrupa ilişkileri de bu durumdan etkilendi.

2013'te Ruhani'nin İran seçimlerinde seçilmesiyle Batı tarafında nükleer konusunu çözüme kavuşturma konusunda umut doğmuştur. Ruhani nükleer meselsinde daha şeffaf olmayı ancak İran haklarına zarar vermeden bunun yapılabileceğini savunmuştur. Bu idoloji fayda sağlamış ve henüz görevinin beşinci ayında P5+1 (BM güvenlik Konseyi beş daimi Temsilcisi ve Almanya) Dışişleri Bakanları ve ABD ile görüşme sağlamıştır. Üstelik bu görüşmelerin üçüncü toplantısında sonuca bağlanmış ve anlaşma yapılmıştır. Anlaşma sonucunda İran nükleer denetime izin vermiştir. Bununla birlikte uranyum zenginleştirme programını durdurmuştur. Karşılık olarak ise İran'a yapılan yaptırımlar hafifletilecektir.

Bu minvalde İran pragmatist davranmaya ve ülke ekonomisi için bağımsızlığı ve özgürlüğünden feragat etmeden anlaşma sağlamaktan çekinmediği görülmektedir. Bu durum daha ılımlı olduğunu göstermektedir.

3.2.1. Enerji Politikaları

İran dış politikasının oluşmasında enerji politikalarının önemli bir yeri vardır çünkü ülke olarak enerji kaynakları bakımından zengindir. Başında petrol kaynakları gelen bu enerji kaynaklarını sırasıyla doğalgaz rezervleri takip etmektedir. Yaklaşık yetmiş yıllık bir geçmişe sahip olan nükleer programı da İran dış politikasını belirlemede önemli bir etken olmuştur.

İran Dış Politika analizi yapılması için enerji politikalarının mutlaka incelenmesi gerekir. Petrol rezervi olan, doğalgaz yataklarına sahip ve nükleer enerji üretme kapasitesi var olan bir ülke olarak çok avantajlı ve güçlü olması beklenmesine rağmen düşünülen avantajı tam anlamıyla İran'da görmek mümkün değildir. Petrolün keşfi ile büyük bir güç yakalayan İran uzun yıllar boyunca ülkesinde bulunan bu enerji gücünden faydalanamamış ve dış güçlerin odak noktası haline gelmiştir. Üstelik bahsedilen yabancı güçler petrol üzerinde daha fazla söz hakkı sahibi ve daha fazla gelir elde etmekteydi. Batı karşıtı düşüncelerin ortaya çıkması ve gelişmesinde en büyük etkilerden biri olmuştur. Zengin bir petrol rezervi olan İran fakir bir hayat sürmüştür. Zamanla petrolün değeri anlaşılmıştır ve politikalar buna göre belirlenmiştir.

Doğalgaz ise İran'ın ikinci enerji kaynağı olmuştur. Doğalgaz hemen hemen elli yıl süresince petrol ile gün yüzüne çıkan kuyunun başında yakılmıştır. Daha sonra 1960 yıllarında Rusya'nın girişi ile birlikte doğalgaz kullanışlı hale getirilmiş ve boru hatları çekilmiştir. Doğalgaz kullanımının dünya genelinde artması ile birlikte İran için bu ikinci enerji kaynağı siyasi bir araç haline gelmiş ve elini güçlendirmiştir.

Bulunduğu coğrafi bölgede elinde bulunan enerji kaynakları ile önemli bir rol oynayan İran, dış ilişkilerinde ABD ve İsrail ile yaşadığı sürekli tartışma sebebi ile de sürekli olarak dikkatleri üzerine çekmektedir (Öztürk 2006, s. 103).

Petrolün ticarileşmesi ile İran yeni bir döneme girmiştir. Ticarileşen petrol ile birlikte İran bu güçlü kaynakla birlikte bir sürü dış güce maruz kalmış ve bu güçlerle elinden geldiğince mücadele etmek zorunda kalmıştır. İran'ın ekonomisine baktığımızda

petrolün sadece bir alt gelir olmadığını görmekteyiz. Petrol İran için mücadele, savaş, geçim, şans, koruma, güç, bela olmuştur.

Petrolün İran’da ilk keşfi 20. yüzyıl öncesine gitmektedir. Toprakta petrol sızıntıları le ortaya çıkmış ve o günlerde kullanım alanı fazla geniş değildir. Zaman için petrolün sanayi, endüstri, otomobil gibi kullanım alanlarının genişlemesiyle dünyadaki büyük devletler bir yarışa girmiştir. Bu yarışta İran’ın uzun süre uğraşacağı iki devlet Rusya ve İngiltere olmuştur. İran yabancılar için ilk imtiyazları veren ülke olmasının yanında petrolünü ilk millileştiren ülke de olmuştur. Üstelik petrol kuyularından petrol çıkarılırken açığa çıkan doğalgazın da değeri çok uzun süre anlaşılmamış ve kuyu başlarında boş yere yakılmıştır. Daha sonra Rusya’nın doğalgaz üzerindeki argesi ile daha kullanılır hale gelmiştir. Bu durum ise İran için yeni bir kaynak ve güç olmuştur.

Petrol ve doğalgaz rezervlerine baktığımız zaman devletin kanıtlanmış rezervlerine ve bunların üretim-tüketim gerçek miktarları gibi bilgilerine ulaşılması mümkün değildir. Kaynaklara bakıldığı zaman belli sebepler yüzünden bazı kaynaklar verileri çok bazıları ise az göstermektedir. Bu sebeple net bir cevap vermek her zaman mümkün değildir. Bunun için bazı kaynaklara bakmak gerekir. Örneğin Birleşik Devletler Enerji Dairesi’ne göre İran, dünyanın en büyük kanıtlanmış petrol ve doğal gaz rezervlerinden bazılarına sahip olup, sırasıyla dünyanın dördüncü -en büyük ve ikinciden büyük petrol ve doğalgaz rezervi sahibidir. İran aynı zamanda dünyanın en büyük 10 petrol üreticisi ve ilk 5 doğal gaz üreticisi arasında yer almaktadır. İran, 2017’de günde yaklaşık 4,7 milyon varil petrol ve diğer sıvılar ve 2017’de tahmini 7,2 trilyon fit küp (Tcf) kuru doğal gaz üretti. 2016 yılında 270 milyon ton petrol eşdeğerinden fazla birincil enerji tüketmiştir.²⁵ *Oil & Gas Journal*’a göre, Ocak 2018 itibarıyla İran, tahmini olarak 157 milyar varil ham petrol rezervine sahiptir ve rezervler, dünyadaki ham petrol rezervlerinin yaklaşık yüzde onunu ve Petrol İhracatı Örgütü’nün sahip olduğu rezervlerin yaklaşık yüzde on üçünü temsil etmektedir. İran’ın ham petrol ihracatı ve üretimi, ABD’nin Ortak Kapsamlı Eylem Planından (JCPOA) çekileceğini ve İran’a yönelik yaptırımları yeniden uygulamaya koyacağını Mayıs 2018’de duyurmasından bu yana düşüş gösterdi.

²⁵ <https://www.eia.gov/international/analysis/country/IRN>, 14.07.2020

Çin ve Hindistan, 2017'deki tüm İran ihracatının yaklaşık %43'ünü oluşturdu ve Türkiye ve Güney Kore yıl boyunca önemli hacimler aldı. Amerika Birleşik Devletleri uzun zamandır İran'dan ham petrol ve yoğunlaşma maddesi ithal etmedi. İran'ın petrol ürünleri ihracatı, 2017 yılında ortalama günde beş yüz yedi bin varil oldu. LPG ve akaryakıt, toplam petrol ürünleri ihracatının yaklaşık yüzde seksen üçünü oluşturdu. İran'ın petrol ürünleri ihracatı, 2016'daki günde beş yüz seksen yedi bin varil ihracatı ile karşılaştırıldığında 2017'de düşmüştür. ClipperData'dan alınan verilere göre, 2018'de İran'ın ham petrol ve yoğunlaşma ihracatı, Haziran ayında günde yaklaşık iki milyon yedi yüz bin varil ile zirve yapmıştır, yılın ilk dört ayındaki ortalamanın neredeyse üç yüz bin varil varil üzerinde olmuştur ancak Mayıs yaptırımlarının ilanından öncedir.²⁶ Eylül ayında ise İran'ın ham petrol ve yoğunlaşma ihracatı 1,9 milyon varile düşmüştür.

Doğalgaza geldiğimizde ise *Oil & Gas Journal*'a göre, Aralık 2017'dan itibaren, İran'ın tahmini doğalgaz rezervleri 1.191 trilyon fit küptür (Tcf). Bunun anlamı Rusya'dan sonra ikinci sıradadır. İran, dünyanın doğal gaz rezervlerinin yüzde on yedisine ve OPEC rezervlerinin üçte birinden fazlasına sahiptir. İran, ABD ve Rusya'dan sonra dünyanın üçüncü en büyük kuru doğal gaz üreticisidir. Rystad Energy'ye göre, İran'ın brüt doğal gaz üretimi 2017'de yaklaşık 9,5 Tcf'ye ulaştı ve bunun 7,3 Tcf'si kuru doğal gazdı ve Rystad Energy'ye göre 2016'ya göre neredeyse yüzde dokuz artmıştır.²⁷ Toplamın yaklaşık 1,6 Tcf'si, İran'ın petrol üretiminde merkezi bir rol oynayan gelişmiş petrol geri kazanımı için petrol kuyularına yeniden enjekte edildi. İran 2017'de yaklaşık 0,6 Tcf gaz tahliye etti ve / veya yaktı. Üretilen doğal gazın çoğu yurt içinde tüketiliyor ve İran'ın tüketimi 2017'de tahmini 6,9 Tcf'dedir.

İran, boru hattıyla Türkiye, Ermenistan, Azerbaycan ve Irak'a doğal gaz ihraç etmektedir ve Türkmenistan'dan ithalat yapmaktadır. İran 2017'de yaklaşık 450 milyar fit küp (Bcf) ihraç etmiştir ve boru hatlarıyla 170 Bcf doğal gaz ithal etmiştir. 2017 yılında toplam doğal gaz ihracatının yaklaşık yüzde yetmiş üçü Türkiye'ye yapılmıştır. Ermenistan'a yapılan doğal gaz ihracatı, 2017'de günde ortalama 36 milyon fit küp

²⁶ <https://clipperdata.com/tag/iran-oil-exports/>, 13.07.2020

²⁷ <https://www.rystadenergy.com/newsevents/news/press-releases/iran-expected-highest-oil-production-growth-in-2017-but-not-reach-presanction-level>, 13.07.2020

(MMcf / d) olmuş ve bunun karşılığında İran'a elektrik enerjisi sağlanmıştır. İran ve Ermenistan 20 yıllık bir takas sözleşmesiyle doğal gaz ve elektrik enerjisi ticareti yapmaktadır.²⁸

3.2.2. Nükleer Politikaları

Petrol ve doğalgaz gibi enerji kaynaklarının dışında İran'ın elinde bulunan bir diğer güç ise nükleer enerji faaliyetleri olmuştur. İran nükleer programının başlangıcı ABD tarafında atılmış olup, projenin adı ise 'Barış İçin Atom Projesi' olmuştur. Bu program günümüzde hala gerilime neden olan İran dış ilişkilerinin odak noktalarından biridir.

Nükleer konusunda Batı tarafından desteklenen İran, İslam Devrimi sonrasında daha önce gördüğü desteğin tam zıttı tepkilerle karşılaşmış ve bu tepkilerle savaşmak zorunda kalmıştır. İran'ın nükleer tesislerinin varlığının kanıtlanmasıyla birlikte bu tesislerin barışçıl amaçlar için oluşturulup oluşturulmadığı tartışmaya açılmıştır. ABD ve İsrail İran'ın nükleerleşmesinin silah üretimine geçiş aşamasında olduğunu iddia etmektedir. Buna karşıt olarak ise İran bunun barışçıl bir girişim olduğu ve ülkenin enerji ihtiyacını karşılamak için yeni bir yol olarak yapıldığını savunmaktadır. İyi niyetli olduğunu savunan İran nükleer programına karşı İran, dış güçlere yeri geldiği zaman üstü kapalı nükleer silah imajı vermekten de kaçınmamaktadır.

İran'ın liderleri, ABD Başkanı Dwight D. Eisenhower'ın Barış İçin Atom programının başlatılmasıyla birlikte 1950'lerden beri nükleer enerji teknolojisini takip etmek için çalıştı. 1970'lerin başlarında Batı'nın yardımıyla istikrarlı bir ilerleme kaydedildi (Öztürk 2006, s. 72). Ancak İran'ın iyi niyetlerine ilişkin kaygılar, sonrasında 1979'daki İslam Devrimi'nin ayaklanması etkili bir şekilde dış yardımlarla sonuçlandı. İran'ın 1990'larda sivil nükleer programlarını yeniden canlandırdığı biliniyordu, ancak 2002 ve 2003 yıllarında yakıt zenginleştirme ve dönüştürme konusundaki gizli araştırmaların ortaya çıkması, İran'ın hırslarının barışçıl niyetin ötesine geçtiğine dair uluslararası endişeleri artırmış oldu. İran, bomba geliştirmeye çalıştığı iddialarını sürekli olarak yalanlamasına rağmen yine de uluslararası devletlerin çoğu şüpheli olmaya devam etmektedir. Kasım 2007'de İran'ın nükleer

²⁸ <https://www.eia.gov/international/analysis/country/IRN>, 13.07.2020

silah programını 2003'te durdurduğu sonucuna varan bir ABD istihbarat bulgusuna rağmen, Bush yönetimi Obama'yı, İran'ın nükleer programını silahlandırmaya çalıştığı konusunda uyarmıştır. Nükleer silahların yayılmasını önleme uzmanları, İran'ın zenginleştirilmiş uranyum üretme kabiliyetinin ilerlemeye devam ettiğini, ancak İran'ın silahlaştırma yeteneklerinde ustalaşmaya ne kadar yakın olduğu konusunda hemfikir değiller.

Eylül 2009'da Kum kenti yakınlarında ikinci bir uranyum zenginleştirme tesisinin ortaya çıkması İran'ın muhtemel nükleer hedefleri hakkındaki şüpheleri derinleştirmiştir. Batı'nın korkuları, İran'ın nükleer silah üretme potansiyelini, daha fazla yakıt zenginleştirilmesi ve füzeyle hazır bir savaş başlığı geliştirme planları da dahil olmak üzere detaylandıran bir 2010 tarihli bir rapor yayınladığında doğrulanmış oldu.

Eisenhower 1957'de Barış İçin Atom programının himayesi altında "atom enerjisinin barışçıl kullanımlarında araştırmada iş birliği için önerilen bir anlaşma" duyurdu. Anlaşma, ABD'nin İran'ın sağlık ve tıp gibi sivil nükleer endüstrilerine yatırım yapması için kapılar açmayı amaçlıyordu. Plan ayrıca ABD Atom Enerjisi Komisyonu'nun İran'ı araştırma amacıyla 13,2 pounda kadar düşük zenginleştirilmiş uranyum kiralaması çağrısında da bulunuldu.

Anlaşmanın açıklanmasından iki yıl sonra, Şah Muhammed Rıza Pehlevi Tahran Üniversitesi'nde bir enstitü kurulmasını emretti ve ABD ile beş megavatlık bir reaktör tedarik etmek için müzakere etti. Bunun neticesinde Tahran Nükleer Araştırma Merkezi kurulmuş oldu. Önümüzdeki on yıl boyunca ABD, İran'ın araştırmasını başlatmak için kullandığı nükleer yakıt ve ekipman sağladı. Başkan Obama'nın kitle imha silahları konusunda en üst düzey uzmanı Gary Samore, 2008 yılında, iş birliğinin İran'a nükleer enerji geliştirmede yardımcı olurken Tahran'ı yerli yakıt çevrimi araştırmalarından uzaklaştırması gerektiğini söyledi. 1 Temmuz 1968'de İran, imzaya açıldığı gün Nükleer Silahların Yayılmasını Önleme Antlaşması'nı (NPT) imzaladı (Öztürk 2006, s. 150). Altı yıl sonra İran, Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı (IAEA) ile Koruma Önlemleri Anlaşmasını tamamladı.

1970'lerde, Fransa ve Almanya, İran'ın nükleer programına yardım sağlamak için ABD'ye katıldı. Bölgesel savaşlar ve giderek artan enerji sıkıntısı tahminleri Şah'ı alternatif enerji üretim biçimlerini keşfetmeye sevk etti. Mart 1974'te, İran Atom Enerjisi Örgütü'nü kurdu ve "nükleer santrallerden 23.000 megawatt elektriği en kısa sürede alma" planlarını duyurdu. 1970'lerin ortalarına gelindiğinde İran, nükleer santrallerin inşası ve nükleer yakıt temini için Batılı firmalarla sözleşmeler imzalamıştı.

Nükleer teknolojinin Tahran'a erken ve sürekli akışına rağmen, İran'ın nükleer programına yönelik Batı hükümetinin desteği 1979 İslam Devrimi'nden önce aşınmaya başladı. Ağustos 1974'te, ABD'nin özel bir ulusal istihbarat tahmini şunu açıkladı: nükleer enerji niyetleri tamamen planlama aşamasındadır, "Şah'ın emelleri, özellikle Hindistan'ın Mayıs 1974'teki başarılı nükleer denemesinin gölgesinde, İran'ı nükleer silahlar aramaya itebilir. Bu endişe Batılı hükümetlerin İran'ın nükleer programına verdiği desteği geri çekmelerine yol açmıştı. 1973'te Darkhovin'de iki reaktör inşa etmek için bir anlaşma imzalayan Fransa ve 1975'te Kraftwerk Birliği Bushehr'de bir çift reaktör inşa etmeye başlayan Almanya üzerindeki baskı, her iki projenin de iptal edilmesine yol açmıştı. İslam Devrimi, ABD rehinelerinin ele geçirilmesi ve 1979'da diplomatik ilişkilerin sona ermesinden sonra, 1980'lerde ve 1990'larda İran'ın nükleer çabalarına ABD'nin muhalefeti ve karşıtlığı giderek artmıştı. Washington, İran ile Arjantin, Çin ve Rusya arasındaki nükleer anlaşmaları engelledi. İran'ın Birleşmiş Milletler eski büyükelçisi Mohammad Javad Zarif, 2007'de Columbia Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Dergisi'nde, Washington'un İran'ın nükleer enerji programını desteklemekten uzaklaşmasının Tahran'ı çok az seçeneğe bıraktığını, ancak nükleer faaliyetlerinde tedbirli davranacağını yazmıştı.

İslam Devrimi'nden sonra Batı'nın desteğinin geri çekilmesi, İran'ın nükleer ilerlemesini yavaşlatmıştı. Ayrıca Ayetullah Ruhullah Humeyni'nin nükleer teknolojisine muhalefet, nükleer bilim adamlarının göçü ve Irak'ın nükleer tesisinin 1981'de İsrail tarafından imha edilmesi ve ani bir tehdidi ortadan kaldırması gibi faktörler İran'ın nükleer programını kopma noktasına getirdi. Ancak silahların yayılmasını önleme uzmanlarının çoğu, İran'ın 1980'lerin ortalarında bir nükleer programla yeniden ilgilenmeye başladığına inanmaktadır. Nükleer Silahların Yayılmasını Önleme Çalışmaları Merkezi'nin müdür yardımcısı Leonard S. Spector,

İran'ın Pakistanlı nükleer bilimci AQ Khan'dan 1985 gibi erken bir zamanda yardım aldığına dair kanıtlar olduğunu yazmış, ancak 1989'da Humeyni'nin ölümüne kadar Tahran'ın çabaları kritik bir kitleye ulaşmıştı. Khan, Ağustos 2009'da Pakistanlı bir televizyon muhabiriyle yaptığı konuşmada, ağının İran'a nükleer teknoloji tedarikçileri ile iletişime geçmesinde yardımcı olduğunu doğrulamıştı.

Ayetullah Ali Hamaney, nükleer enerji ve askeri teknoloji konusunda daha olumlu bir görüşe sahipti ve Tahran'ın programını yeniden inşa etmek için yola çıktı. Analistler ayrıca 1991 Körfez Savaşı sırasında Irak'ın gizli nükleer silah programının keşfedilmesinin ve bölgede büyüyen ABD varlığının Tahran'ı araştırmalarını hızlandırmaya ittiğine inanmaktadır. Sivil nükleer çabalarına bir destek olarak, Rusya Ocak 1995'te Almanya'nın kaldığı yerden devam etmiş ve Bushehr'de iki 950 megawattlık hafif su reaktörünü tamamlamak için İran ile bir sözleşme imzalamıştır. Eylül 2008'de, elektrik santralini inşa eden Rus şirket, projeyi bitirmeye olan bağlılığını yinelemiş, Moskova ise reaktörü 2009'un sonuna kadar ateşlemeyi umduğunu söylemiştir. İranlı yetkililer ayrıca Darkhovin projesinin yeniden başladığını ve 2016 yılına kadar 360 megawatt'lık bir reaktörün burada faaliyete geçmesi için çağrıda bulunduğunu duyurmuştur. Örneğin, ABD tarafından finanse edilen partizan olmayan Kongre Araştırma Servisi'ne göre, İsfahan Nükleer Teknoloji Merkezi üç bin kadar bilim insanı istihdam ediyor ve İran'ın silah programını barındırdığından şüpheleniliyor. İsfahan, aynı zamanda, Mart 2004'ten bu yana yaklaşık 366 ton uranyum hekzaflorürün üretildiği İran'ın uranyum dönüştürme çalışmalarının da yapıldığı yer olmuştur.

İran'ın nükleer programı konusunda uzman ve Bilim ve Uluslararası Güvenlik Enstitüsü başkanı David Albright, İran'ın günde kabaca 2,77 kg düşük zengin uranyumlu yakıt ürettiğini tahmin etmekteydi, bu oran 2009 boyunca aynı kalmıştır. Mark Fitzpatrick, kıdemli araştırmacı, Albright, Londra'daki Uluslararası Stratejik Etütler Enstitüsü'ndeki nükleer silahların yayılmasının önlenmesi, İran'ın yeterli düşük zengin uranyumlu yakıt stoklaması halinde, tek bir bomba üretmek için 25 kg silah kalitesinde uranyum üretebileceğini söylemektedirler. Şubat 2009'da CFR.org ile yapılan röportaj sırasında. İran, uranyum hekzaflorür gazını zenginleştirmek için santrifüj kullanıyor ve uranyum-235 konsantrasyonunu artırıyor. Arka planda konuşan üst düzey Amerikalı yetkililer, yapım aşamasında olan ikinci bir zenginleştirme

tesisinin yaklaşık 3.000 santrifüj makinesi alabileceğini söylemişlerdir. Yetkili, "Şimdi, bu ticari açıdan mantıklı olacak kadar büyük bir sayı değil" dedi. "Ancak tesisi, yılda bir veya iki bomba için yeterli olan az miktarda silah kalitesinde uranyum üretmek için kullanmak istiyorsanız, doğru boyutta." Olarak açıklama yapmıştı.

İran'ın niyetlerine ilişkin uluslararası şüphecilik ilk olarak Ağustos 2002'de Londra merkezli bir İranlı muhalif grup Arak'taki gizli bir ağır su üretim tesisi ve Natanz'daki yer altı zenginleştirme tesisi hakkındaki ayrıntıları ifşa ettiğinde ortaya çıkmıştı. Mayıs 2003'te Dışişleri Bakanlığı sözcüsü Richard Boucher, Arak ve Natanz'ın ifşa edilmesinin İran'ın nükleer niyetleri hakkında ciddi soruları gündeme getirdiğini söyledi. İran'ın gerçek amacının nükleer silahlar için bölünebilir malzeme üretme kabiliyetini geliştirmek olduğuna inanmaktaydı. Bu ifşaatlar, İran'dan programın bazı yönlerini gizlediğine dair müteakip itiraflarla birleştiğinde, teftişler artmaya başlamıştır.

Uluslararası müfettişler, İran'ın nükleer programını silah geliştirme ile ilişkilendiren somut bir kanıt bulamamış olsalar da, İran'ın programını gizlemesi endişeleri arttırmıştı. Haziran 2003 tarihli bir raporda müfettişler, İran'ın 1974'te imzalanan Koruma Önlemleri Anlaşması kapsamındaki yükümlülüklerini yerine getiremediği sonucuna varmıştır. Başarısızlıklar, yeni tesislerin inşaat ve tasarım detaylarının durdurulmasını ve işlenmiş ve ithal edilen uranyumun raporlanmamasını içermektedir.

Uluslararası baskı, İran'ın zenginleştirme ile ilgili faaliyetlerini geçici olarak durdurmasına neden olmuştu ve 2003 sonlarında Tahran, atom ajansının nükleer bölgelere daha fazla erişime izin veren bir Ek Protokol imzalamıştı. Avrupa Birliği üyeleriyle müzakereler hızla takip edildi. Ancak 8 Ağustos 2005'te İran, İsfahan'da uranyum dönüşümüne devam ettiğini açıkladı. 2006'nın başlarında, müfettişler İran'ın zenginleştirme programını yeniden başlattığını doğruladılar. Bugün İran, çoğu Natanz'da olmak üzere binlerce IR-1 santrifüj işletiyor, ancak operasyonel cihazların toplam sayısı belirsizdir. Natanz'da elli binin üzerinde santrifüj barındıracak ticari ölçekli bir tesisin inşaatı da mevcuttur.

NPT'nin şartları uyarınca, imzacılar, uranyumu zenginleştirerek veya plütonyumu ayırarak sivil enerji üretimi için yakıt üretme konusunda "vazgeçilemez haklara"

sahiptir. Ancak Amerika Birleşik Devletleri ve diğer Batılı hükümetler, İran'ı NPT'nin güvenlik önlemlerine uymamakla ve nükleer silah üretmek için teknolojiyi takip etmekle suçlamaktadır. Kongre Araştırma Servisi'nden Paul K. Kerr, Ağustos 2009 tarihli bir raporunda, nükleer silahların yayılmasının başlıca endişesinin "Tahran'ın Natanz'da gaz santrifüj temelli bir uranyum zenginleştirme tesisi inşa etmesi" olduğunu yazmıştır. Uzmanlar, uranyum heksaflorür gazının zenginleştirilmesinin özellikle endişe verici olduğunu söylüyor çünkü silah kalitesinde yakıt üretmenin nükleer yakıt döngüsünün en zor yönü olduğu düşünülmektedir. Kerr, İran'ın Arak'ta kullanılmış yakıtında plütonyum içeren bir ağır su reaktörü inşa etmesini de nükleer silahların yayılmasıyla ilgili başka bir endişe olarak görmektedir.

Şubat 2008'de Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı, İran'a ABD tarafından toplanan istihbaratı, ABD'li yetkililerin Tahran'ın yakın geçmişte nükleer silah geliştirmek için çalıştığını kanıtladığını söylemiştir. İstihbaratın 2004 yılında bir dizüstü bilgisayarla İran'dan kaçırıldığına ve Merkezi İstihbarat Teşkilatı'na teslim edildiğine inanılmaktadır. Veriler, gizli bir uranyum işleme programı olan Yeşil Tuz projesinin iddia edilen kanıtlarını içermektedir. İranlı yetkililer tarafından yapılan açıklamada ise verilerin sahte olduğu iddia edilmiştir. Ancak Kasım 2007 ABD Ulusal İstihbarat Tahmini (NIE), İran'ın muhtemelen silah programını 2003 sonbaharında durdurduğu sonucuna varmıştır, ancak gelecekte "Tahran en azından nükleer silah geliştirme seçeneğini açık tutuyor".²⁹ Eylül 2009'da konuşan Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı Genel Müdürü Mohamed ElBaradei, İran'ın birçok cephede iş birliğini sürdürmediğini ve Tahran'ın niyetini belirlemeyi imkansız hale getirdiğini söylemiştir. İran'ın nükleer programına askeri boyutlar getirme olasılığını dışlamak için açıklığa kavuşturulması istenmiştir.

ABD, yaklaşık otuz yıldır İran'a tek taraflı ekonomik yaptırımlar uygulamaktadır, ancak İran'ın nükleer programını sakatlamaya yönelik uluslararası çabalar daha yakın zamanda birleşmiş ve birlikte hareket edilmeye başlanmıştır. Eylül 2005'te, IAEA Guvernörler Kurulu, "İran'ın nükleer programının yalnızca barışçıl amaçlar için olduğuna dair bir güvensizlik" ifade etti. Beş ay sonra, kurul, İran'ı BM Güvenlik Konseyi'ne yönlendirmek için oy kullanmış ve Aralık 2006'da BM Güvenlik Konseyi,

²⁹ <https://www.cfr.org/background/irans-nuclear-program>, 15.07.2020

İran'ı uranyum zenginleştirmeye devam ettiği için cezalandırmak için yaptırımlar uygulayan bir dizi kararın ilkinin kabul etmiştir.³⁰ 1737 sayılı karar, hassas nükleer teknolojinin satışı veya devri konusunda bir blok başlatmıştır. Daha sonraki kararlar İranlı bireylere ve şirketlere mali ve seyahat yaptırımları ekledi. Haziran 2008'de Avrupa Birliği, İran'ın en büyük bankası olan Bank Melli ile iş yapan yaklaşık kırk kişi ve kuruluşun varlıklarını dondurarak kendi yaptırımlarını uygulamaya koydu. Batılı yetkililer Bank Melli'yi İran'ın nükleer ve füze programlarını desteklemekle suçlamaktadır.

Bazı Kongre üyeleri Beyaz Saray'a yabancı şirketleri İran'a rafine petrol sattıkları için cezalandırma yetkisi verecek bir tasarını desteklemektedirler. Bazı analistler bu yaklaşımı desteklemektedir, ancak ABD'nin eski BM Büyükelçisi John R. Bolton, İran nükleer bombasını yalnızca kuvvet tehdidinin önleyebileceğini öne sürmektedir. CFR'den Micah Zenko, Amerika Birleşik Devletleri yapmazsa İsrail'in bu konuda harekete geçmeye hazır olabileceğini söylemiştir.

Artan askeri çözüm çağrılarına rağmen, uluslararası diplomasi hızla devam etmektedir. 2008 ortalarında, Avrupa Birliği, İran'ın zenginleştirme faaliyetlerinden vazgeçmesi için 2006 yılı teşvik teklifini yeniden sunmuştur. Ekim 2009'da İran, ABD ve diğer dünya güçleri arasındaki görüşmeler başarısızlıkla sonuçlanmıştır. İran hükümeti, İranlı müzakerecilerin anlaşmayı kabul etmesinden saatler sonra, İran'ın liderliği uranyumunu Batı'ya gönderme planını reddetmiştir.

İran, Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı ile işbirliğine ilişkin karışık sinyaller göndermeye devam etmiştir. Kasım 2009'da İran hükümeti on yeni uranyum zenginleştirme tesisini onaylamıştır. Şubat 2010'da İran, mevcut uranyum stoklarının zenginleştirme seviyelerini artırma planlarını açıkladığında ve İslam Cumhuriyeti'nin otuz birinci yıldönümünde Ahmedinejad'ın İran'ın bir "nükleer devlet" olduğunu ilan etmesiyle tırmanışa geçmiştir. Bu gelişmeler ve İran'ın devam eden uzlaşmazlığı, Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı'nın yeni genel müdürü Yukiya Amano'nun Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı'nın İran'ın nükleer silahlanma üzerinde çalıştığına dair korkularını kamuoyuna açıklamasına yol açmıştır.

³⁰ <https://www.cfr.org/backgrounders/irans-nuclear-program>, 15.07.2020

Rusya ve Çin geleneksel olarak dördüncü tur BM yaptırım çağrılarına direnmişlerdir, ancak Mart 2010'da Başkan Medvedev Rusya'nın yaptırım olasılığına ısındığının işaretini vermiştir. ABD yetkilileri, hem uluslararası yaptırımlar hem de teşvikler için ikili, çift yönlü bir yaklaşıma bağlı kalmaya devam etmektedir. Bu taktiğe bir örnek, anlık mesajlaşma ve dosya paylaşımı gibi internet hizmetlerinin İran'a ihraç edilmesine izin veren Mart 2010 kararı olmuştur. Bu hizmetlerin amacı, serbest bilgi akışını kolaylaştırmak ve rejimin medya ve iletişim üzerindeki kontrolünü zayıflatmaktır.

Haziran 2010'da, BM Güvenlik Konseyi, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi (BMGK) 1929 kapsamında, esas olarak İran'ın nükleer ile ilgili yatırımlarına yönelik bir dizi başka yaptırımı onaylamıştır. 2011 yılında, Amerika Birleşik Devletleri İran İslam Cumhuriyeti Nakliye Hatları üzerindeki baskıyı artırdı ve birkaç şirket ve kişi, New York'ta bulunan dokuz büyük banka aracılığıyla hileli işlemler yürütmesinde İran İslam Cumhuriyeti Nakliye Hatları'na yardım etmekle suçlanmıştır. Ekim 2011'de ABD, Haziran 2011 iddianamesinden sonra bazı İran İslam Cumhuriyeti Nakliye Hatları gemilerinin kontrolünü ele geçirdiği iddia edilen Panama'da altı paravan şirketten oluşan bir halka yaptırım uygulamıştır.

İran, 19 Şubat 2010 tarihli bir mektupta UAEA'ya, uluslararası pazarda Tahran Araştırma Reaktörü için düşük zengin uranyumlu yakıt satın almaya çalıştığını ve düşük zengin uranyumlu yakıtı "eş zamanlı olarak veya İran topraklarında tek bir pakette" yakıt montajları ile değiştirmeye istekli olacağını bildirdi. İran, UAEA'dan bu mesajı P5 + 1'e iletmesini istedi ancak taraflar müzakereleri yeniden başlatamadı. Görüşmelerin aksamasını Brezilya ve Türkiye arasında yeni bir nükleer yakıt takası önerisi izledi. 17 Mayıs 2010'da Brezilya, Türkiye ve İran, İran'ın düşük zengin uranyumlu yakıt hissesinin yarısını (1.200kg) Türkiye'ye ihraç etmeyi kabul ettiği ortak bir bildiri yayınladılar. Ancak anlaşma, İran'ın topraklarından yalnızca 1.200 kg düşük zengin uranyumlu yakıtın kaldırılmasına çok az ve çok geç olarak karar veren Batılı ülkeler tarafından kabul edilmedi.

Ekim 2010'da P5 + 1, nükleer programını görüşmesi için İran'a bir davet daha sundu, ancak İran'ın Türkiye veya Brezilya'nın katılma talebini kabul etmedi. 6 Aralık 2010 tarihinde Cenevre'de görüşmeler yeniden başladı ve bu sırada P5 + 1, İran nükleer

programının barışçıl kaldığına dair güvence istedi ve İran uluslararası yaptırımların kaldırılmasını istedi. Diplomatlar bir sonraki müzakere turu için Ocak 2011'in sonlarında Türkiye, İstanbul'da toplandı. Görüşmeler, İran'ın nükleer programına ilişkin esaslı görüşmelerin ön koşulu olarak tüm ekonomik yaptırımların kaldırılması konusundaki ısrarı nedeniyle kesildi.

13 Temmuz 2011'de, Rusya dışişleri bakanı Sergey Lavrov, İran'la olan nükleer anlaşmazlığı ele almak için aşamalı bir yaklaşım önerdi. İranlı eski nükleer müzakereci Hossein Mousavian'a göre, teklif beş aşama öngörüyordu ve İran, zenginleştirme faaliyetlerini bir bölgeyle sınırlamaktaydı. İran başlangıçta Rus planını memnuniyetle karşıladı, ancak Amerika Birleşik Devletleri, Birleşik Krallık ve Fransa erken bir aşamada yaptırımların kaldırılması fikrini kabul etmedi. Teklife dayalı resmi tartışmalar asla gerçekleşmemişti.

8 Kasım 2011'de UAEA, İran'ın gizli nükleer silah programını ilk kez daha ayrıntılı olarak açıklayan bir güvenlik önlem raporu yayınladı. Rapora göre Uluslararası Atom Enerjisi Kurumu, faaliyetin büyük kısmı 2002 ile 2003 yılları arasında gerçekleşmesine rağmen, "Amad Projesi" adlı programın 1990'ların sonunda veya 2000'lerin başında kurulduğunu tahmin etti. Ajans, uzun ve ayrıntılı bir açıklama yaptı. İran'ın nükleer programına "olası askeri boyutların" hesabını yaptı. Kasım 2011 raporu, UAEA'nın mevcut kanıtları tek bir genel bakış belgesinde bir araya getirdiği ilk zamandı. Rapora göre, İran bir nükleer patlayıcı cihazın geliştirilmesiyle ilgili bir dizi faaliyette bulundu. Bunlar, askerlikle ilgili kişi ve kuruluşlar tarafından nükleerle ilgili ve çift kullanımlı ekipman ve malzeme tedarik etme çabalarını; nükleer malzeme üretimi için beyan edilmemiş yollar geliştirmektir. Rapor ayrıca, 2003 yılı sonundan önce bu faaliyetlerin "yapılandırılmış bir program" kapsamında gerçekleştiğini ve "bir nükleer patlayıcı cihazın geliştirilmesiyle ilgili bazı faaliyetlerin 2003'ten sonra devam ettiğine ve bazılarının hala devam ettiğini söylüyordu. UAEA raporu, Güvernörler Kurulu tarafından çözülmemiş konular hakkında derin ve artan endişeyi ifade eden ve İran'ı yükümlülüklerine tam olarak uymaya çağıran yeni bir kararın kabul edilmesine yol açmıştı.

Kasım 2011 Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı raporundan sonra ve hem Rusya hem de Çin'in yeni bir BMGK kararına ve yeni yaptırımlara karşı çıktığı göz önüne

alındığında, Amerika Birleşik Devletleri ve Avrupa Birliği benzeri görülmemiş bir dizi tek taraflı önlem başlattı. ABD ilk kez, İran Hükümeti'ni ve ülkedeki tüm finans kurumlarını kara para aklama endişesi taşıyan kuruluşlar olarak belirledi ve dünyanın dört bir yanındaki finans kurumlarını İran bankalarıyla iş yapmanın önemli riskler içerdiği konusunda uyardı. Aralık 2011'de ABD Kongresi, Başkan'ın İran Merkez Bankası'na ve ayrıca merkez bankaları da dahil olmak üzere yabancı finans kuruluşlarına petrol ve petrol ürünleri ile ilgili işlemleri gerçekleştirmeleri için yaptırım uygulamasını zorunlu kılan değişikliği kabul etti. Önlemler 2012 yazında yürürlüğe girdi. Obama yönetimi 20 ülkeye feragat verdi ve İran petrol alımlarını önemli ölçüde azalttıkları için onları mali yaptırımlardan muaf tuttu. Bu ülkeler arasında Çin, Türkiye, Güney Kore, Japonya, Sri Lanka, Güney Afrika, Tayvan, Hindistan ve Malezya bulunmaktaydı. Yönetim ayrıca, bloğun 23 Ocak 2012'de İran Merkez Bankası'nın tüm varlıklarını dondurmaya ve İran'ın petrol ithalatını 1 Temmuz 2012'ye kadar aşamalı olarak durdurmaya karar vermesinin ardından 10 Avrupa Birliği üyesine de feragat verdi. 5 Şubat'ta ABD İran Hükümeti'nin Merkez Bankası ve diğer tüm finans kurumları dahil tüm mal varlığının dondurulması emrini verdi.

Ocak 2012'nin sonlarında, Koruma Önlemleri Genel Müdür Yardımcısı Herman Nackaerts başkanlığındaki bir Uluslararası Atom Enerjisi Kurumu ekibi, çözülmemiş sorunları çözenin yollarını tartışmak için İran'ı ziyaret etti. Şubat 2012'nin sonlarında bir takip ziyareti gerçekleşti, ancak iki taraf bir plan üzerinde anlaşamadı ve Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı, İran'ın bulunduğu askeri komplekse erişim izni vermeyi reddetmesi nedeniyle toplantıda hayal kırıklığını dile getirdi. 6 Mart 2012'de İran, UEAU müfettişlerinin Parchin'de bulunan askeri kompleksi ziyaret etmesine izin vereceğini açıkladı. Ayrıca, Eylül 2012'de UAEA Güvernörler Kurulu toplantısında ABD elçisi, İran'ı UAEA müfettişlerinin ziyaret etmek istedikleri tesisi "sistemik olarak yıkmakla" suçladı. Bilim ve Uluslararası Güvenlik Enstitüsü, sitenin "ekipmanın kaldırılması veya temizlenmesi ile ilişkilendirilebilecek" öğeleri gösteren uydu görüntülerini yayınladı. UAEA Genel Direktörü tarafından Mayıs 2013'te yayınlanan bir raporda, İran'ın "malzemeyi sitenin çoğuna yaydığını, düzleştirdiğini ve sıkıştırdığını] ve bunun da önemli bir kısmı asfaltlandığını" belirtti.

Mart 2012'de, Batılı güçler adına konuşan Avrupa Birliği (AB) dış politika sorumlusu Catherine Ashton, İran'la nükleer meseleyle ilgili görüşmeleri yeniden başlatmayı

teklif ettiğini duyurdu. 14 Nisan 2012'de İran ve P5 + 1 ülkeleri, İran'ın nükleer programı hakkındaki tartışmaları yeniden başlatmak için İstanbul'da bir araya geldi. Görüşmeler iki gün sürdü ve iki tarafın çatışmacı söylemlerden kaçındığı ve Mayıs 2012'de Bağdat'ta yeni bir görüşme turu yapmayı kabul ettiği bildirildi. 23 Mayıs 2012'de İran ile yeni P5 + 1 görüşmelerinin ikinci turu Irak'ın Bağdat kentinin Yeşil Bölgesi'nde yapıldı. İstanbul görüşmelerinden elde edilen ivmeyi artırmak amacıyla, her iki taraf da kilit konularda özel önerilerle Bağdat'a gitti. P5 + 1, İran'dan %20 kadar uranyum zenginleştirmesini durdurmasını, halihazırda üretilmiş olan %20 zenginleştirilmiş uranyumun tamamını göndermesini ve Fordow Yakıt Zenginleştirme Tesisi'ni kapatmasını istedi. Buna karşılık, P5 + 1'in tıbbi izotopların sağlanması, nükleer güvenlik alanında işbirliği ve İran'ın sivil havacılığına parça tedarikini tartışmaya hazırlandığı bildirildi. Ayrıca, İran'a karşı Birleşmiş Milletler yaptırımları uygulamaktan kaçınmayı teklif ettiler. İran, petrol endüstrisine ve merkez bankasına uygulanan yaptırımlar gibi mevcut yaptırımların bir kısmının kaldırılmasıyla karşılırsa yüzde yirmi zenginleştirmeyi durdurma isteğinin sinyalini verdi. Bununla birlikte, P5 + 1 pozisyonu, aynı anda olmaktan ziyade herhangi bir yaptırımın kaldırılmasından önce yüzde yirmi uranyum zenginleştirmesinin sona ermesi ve daha fazla şeffaflığın gerekli olmasıydı. İran, uranyumu zenginleştirme konusundaki vazgeçilmez hakkının P5 + 1 tarafından tanınması konusunda ısrar etti. Medya, İran'ın beş maddelik önerisinin bölgesel güvenlik gibi nükleer olmayan konuları içerdiğini, ancak daha fazla ayrıntı kamuya açık olmadığını bildirdi. Taraflar bir kez daha önemli eylemler üzerinde anlaşamadılar.

Haziran 2012'de Moskova'daki müzakerelerde taraflar tutumlarını değiştirmediler, ancak İran'ın önerisi hakkında daha fazla ayrıntı bildirildi. Beş maddelik öneri şunları içeriyordu: İran'ın barışçıl amaçlarla uranyumu zenginleştirme hakkının tanınması, İran'ın UAEA ile işbirliği karşılığında yaptırımların hafifletilmesi, nükleer enerji ve güvenlik alanında işbirliği, yüzde yirmi zenginleştirmede olası bir üst sınır ve nükleer olmayan birkaç konu. Hiçbir anlaşma sağlanamadığında, üst düzey görüşmeler askıya alındı. 3 Temmuz 2012'de P5 + 1 ve İran, İstanbul'da alt düzey yetkililer arasında teknik bir toplantı yaptı. Toplantıda, uzmanlar bir dizi teknik konu hakkındaki görüşlerini araştırdılar. 24 Temmuz'da İran'ın nükleer müzakereci yardımcısı Ali Bagheri ve AB dış politika başkan yardımcısı Helga Schmid, taraflar arasında ortak

zemin ve koordinasyon bulmak için İstanbul'da bir araya geldi. Görüşmeler yapıcı olarak nitelendirilsede, bir anlaşma sağlanamadı ve görüşmelerin ayrıntıları gizlendi.

10 Ağustos 2012'de Başkan Barack Obama, İran'a yönelik yaptırımları genişleten İran Tehdit Azaltma ve Suriye İnsan Hakları Yasasını imzaladı. Yasa, nükleer silahların yayılmasına karışan kuruluşların gemilerine sigorta, reasürans ve diğer nakliye hizmetlerinin sağlanmasına ilişkin bir yasak içeriyordu. Avrupa Birliği ayrıca İran ile ticarete getirdiği kısıtlamaları sıkılaştırdı, İran doğal gazının ithalatını, finansmanını, sigortasını ve komisyonculuğunu yasakladı ve İran petrolünü taşımak veya depolamak için gemi tedarikini yasakladı. AB, İran'ın gemilerine gemi inşa etme, bayrak çekme ve sınıflandırma hizmetlerinin yanı sıra grafit, alüminyum ve çelik satışını yasakladı.

Kasım 2012'de P5 + 1, İran'la yeni görüşmelerde bulunmayı kabul etti. Güncellenen önerileri getiren taraflar, 2013 Şubat ayı sonunda Kazakistan'ın Almatı kentinde bir araya geldi. İlk siyasi istişareleri İstanbul'da teknik bir toplantı izledi, ancak Almatı'daki sonraki tur çıkmaza son vermedi ve başka görüşme planlanmadı. P5 + 1, altın ve değerli metal ticareti ve petrokimya satışlarına yönelik yaptırımlardan bir miktar rahatlama sağlamanın yanı sıra, İran'ın sivil uçaklarının ABD'deki onarımlarına izin verdi. İkinci Almatı toplantısında sunulan İran'ın karşı önerisi, İran'ın zenginleştirme hakkının tanınması ve bazı bankacılık yaptırımlarının kaldırılması karşılığında yüzde yirmi zenginleştirmeyi askıya aldığını ve mevcut stoku okside dönüştürmeye devam ettiğini öne sürdü.

Mayıs 2013'te bir ABD Kongre komitesi, İran'ın petrol ihracatını ve döviz rezervlerine erişimini daha da sınırlandıran yasayı onayladı. 3 Haziran 2013'te Başkan Obama, 1 Temmuz 2013'ten itibaren İran riyalinde önemli işlemler gerçekleştiren veya İran dışında riyal hesapları tutan herhangi bir yabancı finans kuruluşuna yaptırımlara izin veren bir yürütme emri imzaladı.

Hassan Ruhani'nin Haziran 2013 İran cumhurbaşkanlığı seçimlerindeki zaferi, İran'ın nükleer müzakereler konusundaki tutumunda bir değişime işaret etti. 2003-2005 yılları arasında İran'ın baş nükleer müzakerecisi olarak görev yapan Cumhurbaşkanı Ruhani açılış konuşmasında, İran'ın ulusal çıkarlara dayalı konumunu yükseltmeye ve baskıcı yaptırımların kaldırılmasına öncelik verdi ve müzakereleri yeniden başlatma

niyetinin sinyalini verdi. P5 + 1. Umman'da ABD ve İranlı yetkililer arasında Mart 2013'te başladığı bildirilen gizli ikili görüşmeler, Ruhani'nin seçilmesinin ardından yeni bir ivme kazandı ve nihai anlaşmanın ana hatları üzerinde odaklanmaya başladı.

İran ile P5 + 1 arasındaki ilk müzakere turu 15-16 Ekim 2013 tarihleri arasında Cenevre'de yapıldı. İki ek yoğun müzakere turunun ardından, İran ve P5 + 1 24 Kasım'da Ortak Önümüzdeki altı aya yönelik ara adımlar ve uzun vadeli, kapsamlı bir çözümün unsurlarını içeren Eylem Planı (JPOA). Buna ek olarak, UAEA ve İran, her iki tarafı da UAEA tarafından tüm mevcut ve geçmiş sorunları çözmek için gerçekleştirilecek doğrulama faaliyetlerine ilişkin daha fazla işbirliği yapmaya bağlayan bir İşbirliği Çerçevesi (FFC) üzerinde anlaştılar. Her iki taraf da kapsamlı bir anlaşma müzakere edemedi ve son müzakere süreci 30 Haziran 2015 son tarihiyle başlamadan önce çok sayıda süre verildi ve süresinin dolmasına izin verildi. Görüşmeler, her iki tarafın müzakere ekiplerinin bir anlaşmaya varılncaya kadar Avusturya'nın Viyana kentindeki Palais Coberg otelinde kalmasıyla 30 Haziran tarihini aştı.

14 Temmuz 2015'te P5 + 1 Devletleri ve İran, Ortak Kapsamlı Eylem Planını imzaladı. Hem İran hem de ABD hükümetlerinde güçlü bir muhalefet olsa da, ABD Kongresi ve İran Parlamentosu'nda anlaşmayı onaylayan yasalar çıkarıldı. 20 Temmuz 2015'te, BM Güvenlik Konseyi planı onaylayan UNSCR 2231'i kabul etti. JCPOA, İran'ın kaçış süresini bir nükleer silahla tahminen birkaç aydan bir yıl veya daha fazlasına sınırlamak için tasarlandı. Bu, İran'ın uranyum zenginleştirme kabiliyetini sınırlamak için çeşitli önlemlerin uygulanmasıyla başarıyor. Birincisi, JCPOA, İran'ın Natanz zenginleştirme tesisinde operasyonel santrifüjleri 2025'e kadar 19.000'den 5.060'a düşürmesini gerektiriyor. Fordow zenginleştirme tesisi araştırma ve geliştirmeye dönüştürülecek ve 15 yıl boyunca uranyumu zenginleştirmeyecekti. Ayrıca santrifüjleri toplam 1044 makineye ulaşan iki kademeye indirgenmişti.³¹ İran, kapsamlı koruma önlemleri anlaşmasına ek olarak Ek Protokolü onaylamayı ve UAEA müfettişlerinin nükleer tesislerine eşi görülmemiş bir şekilde erişmesini sağlayacak denetim önlemlerini yürürlüğe koymayı kabul etti. Buna ek olarak İran, Ajansın nükleer programının olası askeri boyutları ile ilgili hala sahip olduğu tüm soruları

³¹ <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/43458>, 14.07.2020

çözmek için UAEA ile "Geçmiş ve Şimdiki Sorunların Açıklığa Kavuşturulması için Yol Haritası" anlaşması imzaladı. Bu sorun UAEA Genel Direktörü tarafından 15 Aralık 2015 tarihinde Guvernörler Kurulu'na sunduğu raporda çözüldüğü üzere bildirilmiştir.

İran'ın Natanz veya Fordow'a benzer gizli bir zenginleştirme tesisi inşa edip işletebileceği endişelerini gidermek için, anlaşma tüm yakıt döngüsünün denetimine izin veriyor; bazı tesislerde 25 yıla kadar. Bu, UAEA müfettişlerinin İran'ın uranyum kaynaklarını madencilik aşamasından atık bertarafına kadar incelemesine ve tüm santrifüj üretim tesislerini izlemesine olanak tanır. Son olarak, JCPOA, İran'ın nükleer tesislerini işletmek için ihtiyaç duyduğu malzemeleri Nükleer Tedarikçiler Grubu (NSG) gibi uluslararası nükleer tedarik rejimlerinin kılavuzlarına göre elde etmesine izin verecek ortak bir komisyon tarafından izlenen bir tedarik kanalı kurdu.

16 Ocak 2016 tarihinde, UAEA Genel Müdürü, İran'ın JCPOA kapsamındaki Uygulama Günü'nü ilan etmek için gerekli tüm yükümlülüklerine uygun olduğunu ilan eden bir açıklama yaptı. Bu, UAEA müfettişlerinin İran'ın nükleer tesislerine erişimine devam etmesine izin verirken, İran için kapsamlı yaptırımlardan kurtulmanın önünü açtı.

2016 yılından bu yana UAEA, İran'ın UNSCR 2231 uyarınca JCPOA uygulamasına ilişkin üç aylık doğrulama ve izleme raporları yayınladı. Bu raporlar, İran'ın JCPOA'nın uygulanmasındaki uyumu ile genel olarak tutarlıdır. Ancak, bazı uzmanlar JCPOA uygunluk izlemesinin eksik olduğundan endişe duyuyor. Bilim ve Uluslararası Güvenlik Enstitüsü'ndeki analistler, UAEA raporlarını İran'ın uyumluluğuyla ilgili tartışmaları dağıtmak için çok seyrek olmakla eleştirdiler.³² Bu analistler ayrıca İran'ın JCPOA'daki bir boşluktan iki kez ağır su payını aşmak için yararlandığını iddia ediyorlar.

JCPOA imzalanmadan ve uygulanmadan önce bile ABD Kongresi, başkanın İran'ın anlaşmaya uygunluğunu her 90 günde bir Kongre'ye onaylamasını gerektiren 2015 İran Nükleer Anlaşması İnceleme Yasasını geçirerek Obama yönetimini anlaşmadan

³² <https://www.nti.org/learn/countries/iran/nuclear/>, 30.06.2020

sorumlu tutmaya çalıştı. Başkan Donald Trump'ın seçilmesiyle, bu periyodik incelemeler, Başkan Trump'ın İran'la feci anlaşmayı bozma kampanyasındaki sözünü yerine getirmesi için bir fırsat oldu. Nisan ve Temmuz 2017'de Trump yönetimi İran'ın uygunluğunu onayladı, ancak güçlü çekincelerini ve isteksizliğini dile getirdi. 13 Ekim 2017'de Başkan Trump, yönetiminin artık İran'ın JCPOA'ya uygunluğunu onaylamayacağını duyurdu. İran'ın, izin verilen ağır su sınırını aşmayı içeren anlaşmanın sadece ufak ve hızlı bir şekilde düzeltilmiş teknik ihlallerinden bahsetmesine rağmen, anlaşmanın "ruhuna" uymadığını iddia etti. Başkan Trump, Aralık 2017'de İran'a karşı nükleer yaptırımları yeniden uygulamaya koymayı ABD Kongresi'ne bıraktı. Kongre, anlaşmanın bozulmadan kalmasına izin vererek son tarihin herhangi bir işlem yapmadan geçmesine izin verdi. Ocak 2018'de Başkan Trump, anlaşmaya yönelik eleştirilerini bir kez daha dile getirdi. Yaptırım feragatnamelerini yenilemeyi kabul ederken, Avrupalı müttefiklere anlaşmadaki önemli kusurların giderilmesinde ABD'ye katılmaları ya da ABD'nin JCPOA'dan çekilmesiyle yüz yüze gelmeleri için meydan okudu.

30 Nisan 2018'de İsrail Başbakanı Benjamin Netanyahu, İsrail istihbaratının "İran'ın gizli atom arşivleri" adını verdiği 100.000'den fazla belgeye el koyduğunu ortaya koyduğu bir sunum yaptı. Netanyahu, belgelerin İran'ın aslında 10 kilotonluk beş savaş başlığından oluşan ve 2003 yılında sona eren bir nükleer silah programı yürüttüğünü gösterdiğini iddia etti. Bu rakamlar, İran'ın nükleer silah hedeflerinin diğer nükleer silah devletlerine kıyasla temel bir program öngördüğünü göstermektedir. Netanyahu, İran'ın önceki nükleer çabaları konusundaki şeffaflığının, JCPOA'nın sahte iddialarla müzakere edildiği anlamına geldiğini iddia ederken, Birleşik Krallık Dışişleri Bakanı Boris Johnson gibi diğerleri, İran'ın nükleer faaliyetlerinin açığa çıkmasının JCPOA'nın gerekliliğini desteklediğini ve teftiş etmesi gerektiğini söyledi.

Netanyahu'nun sunumuna uluslararası ve uzman topluluğunun tepkileri büyük ölçüde bilginin bilgi değerini göz ardı ediyordu ve etkinliğin zamanlaması Başkan Trump'ı JCPOA'dan çekilmeye ikna etmeyi amaçladığından şüpheliydi. İran derhal geri itti, İsrail'in iddialarına temelsiz ve propaganda gösterisi olarak yanıt verirken, İran Dışişleri Bakanı Cevad Zarif Netanyahu'dan ağlamayı durduramayan çocuk olarak bahsetti. UAEA ayrıca, "Ajans'ın İran'da 2009'dan sonra nükleer patlayıcı cihazın geliştirilmesiyle ilgili faaliyetlere dair hiçbir güvenilir göstergesine sahip olmadığını"

yineleyen bir bildiri yayınladı.³³ Beyaz Saray sözcüsü Sarah Huckabee Sanders, 1 Mayıs 2018'de Amerika Birleşik Devletleri'nin İsrail ile sunumun yaygınlaştırılmasını tartıştığını ve iki hükümet arasında bir miktar koordinasyon olduğunu düşündüğünü söyledi.

8 Mayıs 2018'de Başkan Trump, ABD'nin JCPOA'yı uygulamayı bırakacağını ve İran'a nükleer bağlantılı yaptırımları yeniden uygulamaya başlayacağını duyurdu. Anlaşmanın özünde kusurlu olduğunu ilan etti ve İran'ın terörizme ve balistik füze takibine verdiği desteği, ayrıca İsrail istihbaratının İran'ın daha önceki nükleer arayışlarına ilişkin açıklamalarını ABD'nin geri çekilmesini meşrulaştırmak için gösterdi. İran'ın JCPOA'nın herhangi bir spesifik ihlalden bahsetmedi. Yönetimin kararının bir sonucu olarak, İran'la iş ilişkisi olan ABD şirketlerinin sözleşmeleri 180 gün içinde kesmesi gerekiyor ve ABD Hazinesi, İran Merkez Bankası'na yeniden ikincil yaptırımlar uygulayacak. İran Cumhurbaşkanı Hassan Ruhani, İran'ın P5 + 1 ülkeleriyle anlaşmayı korumak için seçenekleri tartışmayı planladığını belirtti. Ancak, ABD'nin anlaşmaya bağlı olmamasından duyduğu hoşnutsuzluğu dile getirdi ve ayrıca İran'ın Atom Enerjisi Teşkilatı'ndan sınırsız zenginleştirme başlatmak için gerekli siparişleri hazırlamasını istediğini açıkladı.³⁴ Fransa, Birleşik Krallık ve Almanya liderleri, ülkeleri adına anlaşmaya verdikleri desteği ve nükleer silahların yayılmasını önleme rejimi açısından önemini yeniden vurgulayan ortak bir bildiri yayınladılar. Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri Antonio Guterres, Trump'ın kararından derin endişe duyduğunu söyledi ve JCPOA'nın devam eden uygulanmasını destekleyen bir açıklama yaptı. Rusya Dışişleri Bakanlığı da JCPOA'ya desteğini yineledi ve ayrıca ABD'nin eylemlerinin UAEA'ya uluslararası güveni tehlikeye attığını belirtti.

UAEA, 22 Şubat ve 31 Mayıs 2019 tarihleri arasında İran'ın, doğrulama ve izleme, ağır su işleme, zenginleştirme ve yakıtla ilgili faaliyetler, santrifüj araştırma ve geliştirme, üretim ve envanter ile ilgili UAEA anlaşmaları uyarınca iyi durumda olduğunu ilan eden uyum raporları yayınladı. Daha sonra, ABD'nin nükleerle ilgili yaptırımları yeniden empoze etmesine yanıt olarak İran, JCPOA'ya uyumunu beş aşamada azalttı: 1 Temmuz 2019'da İran 300 kilogram uranyum hekzaflorürü aştı, 8 Temmuz 2019'da İran uranyumu %3,67'yi geçerek %4,5'e kadar zenginleştirdi ve 8

³³ <https://www.nti.org/learn/countries/iran/nuclear/>, 30.08.2020

³⁴ <https://www.nti.org/learn/countries/iran/nuclear/>, 30.06.2020

Eylül'de İran, JCPOA kapsamındaki araştırma ve geliştirme taahhütlerinin tamamen kaldırılacağını duyurdu. İran, UAEA izleme ve güvenlik önlemleri ile uyumlu olmayan santrifüj teknolojisinin araştırma ve geliştirmesine yatırım yapmaya devam etti ve 16 Kasım'da İran, Ajansa ağır su stoğunun 130 metrik tonu aştığını bildirdi. 5 Ocak'ta İran, santrifüjlerde üzerinde mutabık kalınan tüm sınırları kaldırarak taahhütlerinde beşinci ve son geri dönüşü planladı. İran, bir nükleer silah peşinde koşma niyetini açıklamadı ve UAEA ile iş birliğini sürdürme sözü verdi.

2020 boyunca İran, JCPOA'da kabul edilen uranyum zenginleştirme sınırlarını aştı. İran, JCPOA ile ilgili alanların doğrulanması ve izlenmesinde UAEA müfettişleriyle iş birliği yapmaya devam etmektedir. İran, 2018'de İsrail tarafından yayınlanan atom arşivinden ifşaatlarla ilişkili sitelere UAEA erişimini reddetti. Haziran 2020'de Birleşik Krallık, Fransa ve Almanya UAEA Yönetim Kurulu'na bir karar sunmak için Birleşik Devletler'e katıldı İran'a UAEA denetim ekiplerinin istenen tüm sitelere girmesine izin vermesi çağrısı. UAEA Güvernörler Kurulu, kararı 19 Haziran 2020'de onayladı.

3.2.3. Şii Meselesi

Şii terimi, Şia Ali'yi, Ali'nin tarafını ifade eder (Axworthy, 2016). Ali ise Hz. Muhammed'in ilk yandaşlarından biri ve aynı zamanda kuzenidir. Şiiler, Peygamber ve Ali'nin soyundan gelenleri desteklemek amacıyla kullanılan bir kelimeydi. Günümüzdeki anlamı ise zamanla gelişmiştir. Yedinci yüzyılda Şiilik, Hz. Muhammed'in meşru haleflerinin kim olduğu konusundaki anlaşmazlık nedeniyle ayrıldı. Zamanla, iki mezhep, Orta Çağ'dan beri Hristiyanlıkta Katoliklik ve Protestanlıkta olduğu gibi, kendi İslami öğreti ve uygulamaları anlayışlarını geliştirdiler. Şiiler, dünyadaki 1,3 milyar Müslümanın yüzde 10-15'lik bir azınlıktır.³⁵

Şiilerin çoğu Faraslardan ve Azerbaycan Türkleri'nden oluşur. Şiilik kavramı İran'da farklı dil konuşan ve farklı kültüre sahip insanları bir arada tutmaya yarayan bir bağ niteliğindedir (Sarıkaya, 2016). İranlılık kimliği oluşturulan İran'da İslam Devrimi ile

³⁵ <https://www.questia.com/library/journal/1G1-163680152/the-shia-revival>, 22.08.2020

birlikte Şia-İslam olgusu iyice güçlenmiş ve bu temek üstüne devlet sistemi oluşturulmuştu.

Şiiler İslam'ın ilk günlerinden beri İran'da yaşamış olsa da, on yedinci yüzyıla kadar İranlıların çoğunun Sünni olduğuna inanılmaktadır. Safevi hanedanı, on altıncı yüzyılda Şii İslam'ı resmi devlet dini yapmıştır.

Şii İslam'ın ayırt edici dogması ve kurumu, Muhammed'in halefinin yalnızca bir siyasi liderden daha fazlası olduğu fikrini içeren İmamat'tır. İmam aynı zamanda ruhani bir lider olmalıdır, bu da Kuran'ın ve şeriatın iç gizemlerini yorumlama yeteneğine sahip olması gerektiği anlamına gelir. On iki Şiiler ayrıca Peygamber'in halefi olan On iki İmam'ın günahsız ve hatasız olduklarına ve Muhammed aracılığıyla Tanrı tarafından seçildiklerine inanırlar (Djalili ve Kellner 2017, ss. 159-164).

İmamlık, Sünni Müslümanlar tarafından da Peygamber'in halefi olan "hidayet halifelerinin" dördüncüsü olarak kabul edilen Ali ile başlamıştır. Şiiler, Ali'ye İlk İmam olarak saygı gösterir ve soyundan gelenler, oğulları Hasan ve Hüseyin ile başlayarak, yeryüzüne dönmek için doğaüstü bir duruma yükseldiğine inanılan İmamların çizgisini On ikinci'ye kadar sürdürür. Şiiler, Muhammed'in Ali ile yakın yaşam ilişkisine işaret eder. Ali altı yaşındayken, Peygamberimiz tarafından onunla yaşamaya davet edilmiş ve Şiiler, Ali'nin İslam'a inancını beyan eden ilk kişi olduğuna inanmaktadırlar. Ali, hicret gecesi ya da Mekke'den Medine'ye göçü sırasında, evin kâfirlerin saldırısına uğrayacağından ve Peygamberimizin bıçaklanarak öldürülmesinden korkulduğunda, Muhammed'in yatağında da uyumuştur. Muhammed'in biri dışında yaptığı tüm savaşlarda savaştı ve Peygamber onu en sevdiği kızı Fatıma'nın kocası olarak seçmiştir.

Sünni İslam'da imam cemaatle namaz kılmanın lideridir. İran Şiileri arasında geleneksel olarak imam terimi yalnızca Ali ve on bir soyundan gelenler için kullanılmıştır. Ali haricinde On iki İmam'dan hiçbirisi İslami bir hükümeti yönetmemiştir. Hayatları boyunca takipçileri, haksız yere gasp edildiğine inanılan bir kural olan İslam toplumunun hükümdarlığını üstleneceklerini umuyorlardı. Sünni halifeler bu umudun farkında oldukları için, imamlara genellikle Emevi ve Abbasi hanedanları döneminde zulmedildi. Bu nedenle İmamlar, olabildiğince göze batmayan

ve İslami imparatorluğun birbirini izleyen başkentlerinden makul olduğu ölçüde yaşamaya çalıştı.³⁶

İmamlığın Şii doktrini onuncu yüzyıla kadar tam olarak işlenmemiştir. Diğer dogmalar daha sonra geliştirildi. Şii İslam'ın bir özelliği, doktrinin sürekli açıklanması ve yeniden yorumlanmasıdır. En son örnek, Humeyni'nin velayet-i fakih doktrinini veya din hukuku eğitimi almış alimler tarafından inananlar topluluğunun siyasi koruyuculuğunu açıklamasıdır. Bu Şii İslam'da geleneksel bir fikir değildi ve aslında bir yeniliktir. Temel fikir, ruhban sınıfının, Tanrı'nın yasaları hakkındaki üstün bilgilerinden ötürü, kendilerini yeryüzünde sonsuza dek cennette yaşamaya hazırlayan inananların toplumunu yönetmeye en nitelikli kişiler olduğudur. Velayet-i fakih kavramı böylelikle teokratik hükümet için doktrinsel bir temel sağlar.

Tarihsel olarak, İran'daki tek ve en önemli dini kurum cami olmuştur. Şehirlerde cemaatle ilgili dualar, dini törenler ve Müslümanların yaşamlarının önemli aşamaları ile ilgili ibadet ve ayinler camilerde yapılırdı. Devrimden önceki İran Şiileri genel olarak kurumsallaşmaya büyük önem vermiyordu ve cuma namazları için bile camiye katılım çok az vurgulanmıştı. Camiler öncelikle kentsel bir fenomendi ve binlerce küçük köyün çoğunda cami yoktu. Büyük şehirlerdeki camiler 1970'lerde daha önemli sosyal roller üstlenmeye başladı; Devrim sırasında, insanları 1978 ve 1979'da gerçekleşen büyük gösteriler için örgütlemeye önemli bir rol oynadılar. O zamandan beri rolleri genişlemeye devam etti, böylece 1987'de camiler dini olduğu kadar önemli siyasi ve sosyal roller de oynadılar.

Din eğitimi veren kurumlar arasında medreseler ve mektepler bulunmaktadır. Medreseler veya ilahiyat okulları, tarihsel olarak Şii teolojisi ve hukuku alanında ileri eğitim için önemli olmuştur. Medreseler genellikle Ayetullah rütbesine ulaşan tanınmış Şii âlimlerle ilişkilendirilir. Ayrıca, başlangıçta vakıflar yoluyla kurulan ve birkaç âlimin ders verebileceği bazı eski medreseler de vardır. Talabe olarak bilinen öğrenciler medreselerde yaşarlar ve eğitim süreleri boyunca, genellikle en az yedi yıl maaş alırlar ve bu süre zarfında bir seminer öğrencisini düşük seviyeli bir vaiz olarak nitelendiren sınavlara hazırlanırlar. Devrim zamanında İran'da 11.000'den biraz fazla

³⁶ <http://countrystudies.us/iran/55.htm>, 12.08.2020

talabe vardı. Bunların yaklaşık %60'ı Kum kentindeki medreselerde okuyordu, %25'i Meşhed ve Esfahan'ın önemli medreselerinde, geri kalanı ise Tebriz, Yazd, Şiraz, Tahran, Zencan ve diğer şehirlerdeki medreselerde okuyordu.³⁷

Din adamları tarafından yönetilen ilk okullar olan Mektebler, ilk laik okulların kurulduğu on dokuzuncu yüzyılın sonundan önceki tek eğitim kurumuydu. Mektebler, hükümetin 1930'lardan itibaren ulusal bir devlet okulu sistemi geliştirmesiyle sayıları ve önemi azaldı. Bununla birlikte, mektebler Devrim'e kadar özel dini okullar olarak var olmaya devam etti. 1979'dan beri halk eğitim sistemi tekdüze hale getirildi ve mektebler ve esasen dini müfredatları devlet okullarıyla birleştirildi.

Şiiler, kutsal imamların ölümleri için olduğu kadar yaşayanlar için de şefaate edebileceğine inandıkları için, mezarlıklar geleneksel olarak hem İran hem de Irak'taki en önemli türbelerin yanında yer alıyor. Cesetler, 1930'larda uygulama yasaklanana kadar güney Irak'taki Kerbela'da gömülmek üzere karadan nakledildi. Cesetler hala bu şehirlerin türbe mezarlıklarına gömülmek üzere Meşhed ve Kum'a gönderiliyor.

On iki Şii İslam, dokuzuncu yüzyılın başlarında ayrı bir dini mezhep olarak ortaya çıktığı andan itibaren, din adamları veya ulema, akademik ve hukuk geleneğinin gelişiminde önemli bir rol oynamıştır; ancak, Şii din adamları arasında farklı bir hiyerarşinin gelişimi yalnızca on dokuzuncu yüzyılın başlarına kadar uzanmaktadır. O zamandan beri en yüksek dini otorite müctehitlere, din bilgisine sahip olan âlimlere ve onların kanıtlanmış hususlara karar verme yeteneklerine verilmiştir. Bu tür yeterlilikten yoksun olan sıradan Şiiler ve daha küçük din adamlarının, din ile ilgili tüm konularda müctehitleri takip etmeleri beklenir, ancak her mümin, seçtiği herhangi bir müctehidi takip etmekte özgürdür. On dokuzuncu yüzyılın ortalarından bu yana, birkaç müctehit için aynı anda öne çıkması ve büyük takipçi kitlesi çekmesi yaygın olmuştur. Yirminci yüzyılda, bu tür müctehitlere Ayetullah unvanı verilmiştir. Bazen bir ayetullah Şiiler arasında neredeyse evrensel bir otoriteye ulaşır ve büyük ayetullah adı verilirdi. Bu yetki, 1970'lerin sonlarında Ayetullah Humeyni de dahil olmak üzere yedi müctehid tarafından eşzamanlı olarak elde edilmiştir.

³⁷ <http://countrystudies.us/iran/55.htm>, 22.08.2020

İran, On İki Şii din adamlarının çoğunun sapkın olarak gördüğü Şii mezheplerini de içeriyor. Bunlardan biri, esas olarak kuzeydoğu İran'da yaşayan birkaç bin taraftarı olan bir mezhep olan İsmailî'dir. Bir zamanlar farklı mezhepleri bulunan İsmaililer, kökenlerini, altıncı İmam olan babası olan İsmail'in oğluna kadar izlerler. İsmaililer, on birinci yüzyıldan on üçüncü yüzyıla kadar İran'da çok sayıda ve aktifti; siyasi muhalifleri öldürme pratikleri nedeniyle tarihte "Suikastçılar" olarak bilinirler. Moğollar 1256'da Alborz Dağları'ndaki Alamut'taki merkezlerini yıktılar. Daha sonra, yaşayan imamlar İsmailî olmayanlardan saklandı. On dokuzuncu yüzyılda, liderleri Ağa Han olarak kamuoyunda ortaya çıktı ve mezhebin yeniden canlandırılmasını denetlediği İngiliz kontrolündeki Hindistan'a kaçtı. 1980'lerde birkaç milyon İsmailinin çoğunluğu İran dışında yaşıyor.

Bir başka Şii mezhebi de Ehl-i Haktır. Taraftarları Lorestan'da yoğunlaşmıştır, ancak Kordestan ve Mazandaran'da da küçük topluluklar bulunur. Ehl-i Hak'ın kökenlerinin, Ortaçağ siyasallaştırılmış Sufi tarikatlarından birinde yattığına inanılıyor. Grup, Ortodoks Şiiler tarafından ara sıra zulüm gördü. Devrimden sonra tarikat liderlerinden bazıları dinsel sapkınlık nedeniyle hapse atıldı.

3.2.4. İsrail Karşıtlığı

İran'ın İsrail ile ilişkisi her zaman bu kadar gergin olmamıştı. İsrail 1948'de bağımsızlığını kazandıktan sonra, iki ülke stratejik ve ekonomik nedenlerle ilişkiler geliştirdi. 1950'lerde, Başbakan David Ben-Gurion'un çevre doktrininin bir parçası olarak İsrail, Arap olmayan devletler ve etnik azınlıklar ile ilişkiler geliştirmeye başladı. İsrail'e karşı çıkan 22 Arap ülkesi ağırlıklı olarak Sünniydi, bu nedenle İran mantıklı bir ortak gibi görünüyordu.

Her iki ülkenin de ABD ile güçlü ilişkileri vardı ve Sovyetlerin bölgede nüfuz kazanma çabalarına karşı çıktılar. İran, İsrail silahlarının en büyük ithalatçısı olurken, İran İsrail'e petrol ihraç etti. İsrail'in Tahran'da diplomatik bir misyonu vardı. 1948 ile 1978 arasındaki otuz yıl boyunca ilişkiler dostane devam etmişti.

1979'da monarşinin devrilmesinin ardından ilişkiler birdenbire bozuldu. Yeni teokratik rejim, ABD'yi "Büyük Şeytan" ve İsrail'i "Küçük Şeytan" olarak etiketledi.

Rejim İsrail'i terk etti ve Filistin davasını kendi başına kucakladı; yeni bir bayram olan Qods (Kudüs) Günü'nü duyurdu. Ağustos 1979'da devrimci lider Ayetullah Ruhullah Humeyni, tüm Müslümanları Ramazan'ın son Cuma gününü Filistin halkıyla dayanışma günü olarak kutlamaya davet etti. İran Devrim Muhafızları Ordusu'nun İran dışındaki operasyonlar için oluşturduğu seçkin birim olan Qods Force da ismini Kudüs'ten almıştır.

İran, İsrail'i kutsal ve uzun süredir Müslümanlar tarafından yönetilen toprakların işgalcisi olarak görüyordu. Humeyni bir grup hacıya şunları söyledi: "Hem devrimden önce hem de sonra sık sık uyardığım gibi, herkese İslam ülkelerinin vücudundaki yaygın, iltihaplı ve kanserli Siyonist tümör tehlikesini bir kez daha hatırlatıyorum."

İran ayrıca Araplar ve daha geniş Müslüman dünyası arasında devrimci kimliğini artırmak için Filistin davasını destekledi. İranlı liderler Ortadoğu hükümetlerinin Filistinlilere karşı sorumluluklarından vazgeçtiklerini savundu. Mısır, 1979'da İsrail ile barış antlaşması imzaladı; Ürdün 1994'te aynı şeyi yaptı.

İsrail'in iki nedenden ötürü 1982'de Lübnan'ı işgal etmesinden sonra gerilim derinleşti. Celile Barış Harekatı, İran'ın müttefiki olan Filistin Kurtuluş Örgütü'nü Lübnan'dan çıkarmaya çalıştı. Aynı zamanda güney Lübnan'da yaşayan ve İran'la yüzyıllardır bağlantısı olan Şii topluluğunu da etkiledi. Tahran, Lübnan'ın doğu Bekaa Vadisi'ne yaklaşık 1.500 İran Devrim Muhafızları Ordusu danışmanı gönderdi. İsrail ile yüzleşmediler, ancak Hizbullah'a dönüşen bir yeraltı milislerini seferber ettiler, eğittiler ve donattılar. Hizbullah, İran'ın çıkarlarını ve ideolojisini desteklemek için Orta Doğu'da vekil güçler yaratmaya yönelik İran'ın büyük stratejisini simgeliyordu.

Filistin Kurtuluş Örgütü (FKÖ) 1982'de Beyrut'tan çekilmek zorunda kaldıktan sonra, Hizbullah yavaş yavaş İsrail'e karşı direniş gücü görevini üstlendi. İran Devrim Muhafızları Ordusu yardım etmek için Lübnan'da kaldı; vekilini finanse etti ve silahlandırdı. İran'ın vesayeti altında Hizbullah, güneydeki İsrail güçlerine karşı intihar bombalamaları da dahil olmak üzere bir gerilla savaşı başlattı. Lübnan, İsrail için en tehlikeli cephe hattı ve İran için ileri karakol oldu (Djalili ve Kellner 2017, ss. 191-195).

1983'te Hizbullah, Batı ve İsrail güçlerini Lübnan'dan sürmek için intihar bombardımanlarının kullanılmasına öncülük etti. İsrail'e yönelik ilk bombalama 4 Kasım 1983'te, 600 kilogram patlayıcı yüklü bir arabanın güney Tire'deki İsrail Savunma Örgütü (IDF) karargahına girmesiyle oldu. 28 İsrailli öldürdü. Giderek artan saldırı altında İsrail, 1985 yılının Haziran ayında Lübnan'ın büyük bir kısmından çekildi. Müttefiki Güney Lübnan Ordusu tarafından kontrol edilen bir güvenlik bölgesinde askeri varlığını sürdürdü.

İsrail'in geri çekilmesinden cesaret alan Hizbullah saldırıların hızını artırdı. 1985'in ikinci yarısında Hizbullah en az bir düzine intihar saldırısı gerçekleştirdi. ABD Ordusu'nun bir araştırmasına göre bu bombalamalar, İsrail askerlerinin Lübnan'dan çekilmeleri tamamlanana kadar ölmeye devam edeceğine dair açık siyasi ve askeri mesajlardı.

Hala yeraltında olan Hizbullah, 1985 yılında ilk manifestosunu yayınladı. "İsrail'e karşı mücadelemizde birincil varsayımımız, Siyonist varlığın başlangıcından itibaren saldırgan olduğunu ve sahiplerinin hakları pahasına sahiplerinden alınan topraklar üzerine inşa edildiğini belirtir. Dolayısıyla mücadelemiz ancak bu varlık yok edildiğinde sona erecektir.³⁸ İster ayrı ister konsolide olsun, onunla hiçbir anlaşma, ateşkes ve barış anlaşması tanımıyoruz." Tam olarak İslam Cumhuriyeti'nin dilini yankıladı.

Yine de İran ve İsrail, karşılıklı yarar sağladıklarında gizli bağlantıları sürdürdüler. 1980'lerde, Irak'ın İran'ı işgal etmesinden sonra Tahran, nihayetinde Reagan yönetimini 1986'da İran-Kontra Olayında içeren gizli operasyonlarda İsrail'den silah ve askeri malzeme ithal etti. Transferler, kısmen İran'ın ödeme yapamaması nedeniyle ortaya çıktı ve sona erdi.

İran'ın yardımı ve finansmanı ile Hizbullah, gizli askeri rolünün ötesine geçerek siyasi bir parti haline gelerek Lübnan'daki varlığını artırdı. 1992'de, iç savaştan bu yana ilk parlamento seçimlerini yapmak için yeraltından çıktı. Sekiz sandalye kazandı. İran'ın

³⁸ <https://iranprimer.usip.org/blog/2020/jan/21/iran's-confrontation-israel-over-four-decades>, 21.07.2020

Akdeniz'deki bir ülkenin yönetimindeki varlığı, ona kendi sınırlarından uzakta bir nüfuz ve erişim sağladı.

1990'lı yıllar boyunca Hizbullah, IDF ve Güney Lübnan Ordusu ile düşük yoğunluklu savaşa devam etti. 1993'te İsrail, İsrail askerlerinin ölümüne misilleme yapmak ve Lübnan hükümetine Hizbullah'ı dizginlemesi için baskı yapmak için yedi günlük bir kampanya olan Hesap Verebilirlik Operasyonunu başlattı. Şii milisler İsrail'e roket atarak karşılık verdi.³⁹ 1996'da sınır boyunca artan gerilimin ardından İsrail, Hizbullah'a karşı Gazap Üzümleri Operasyonu başlattı. Hizbullah'ın saldırıları da sona ermedi.

2000 yılına gelindiğinde Lübnan'da 900'den fazla İsrail askeri öldü; binlerce Lübnanlı ve Filistinli sivil öldürüldü. Savaş, genellikle Amerika'nın Vietnam'daki uzun ve maliyetli kampanyasıyla karşılaştırıldığı İsrail'de giderek daha tartışmalı hale geldi. Mayıs 2000'de İsrail gönüllü olarak güney Lübnan'dan çekildi. İsrail, Arap topraklarını barış antlaşması olmadan ilk kez terk etti.

Hizbullah lideri Hassan Nasrallah, Beyrut'taki takipçilerine "Bu, Arap-İsrail çatışmasının 50 yıllık ilk görkemli zaferi" dedi. Dini Lider Ayetullah Ali Hamaney, Hizbullah'ı Müslüman dünyasının Siyonistlerle mücadelesinin ön cephesinde olduğu için tebrik etti. İsrail'in en güçlü bölgesel düşmanları artık Sünni Arap dünyasında değildi. Hizbullah ve onun yaratıcısı İran'dı.

İsrail'in çekilmesine rağmen, Dini Lider Ayetullah Ali Hamaney, 2000 yılında İsrail'i bölgeden çıkarılması gereken kanserli bir tümör olarak tanımladı. Önümüzdeki beş yıl içinde, İran'ın yardımıyla Hizbullah askeri cephaneliğini inşa etti, İsrail sınırına yakın köylere gömüldü ve insan ve silahların yeraltında hareketini kolaylaştırmak için güney Lübnan'da tüneller kazdı. İran ve Suriye binlerce roket ve füze sağladı. İranlı danışmanlar olası bir kara savaşı için strateji hazırlanmasına yardımcı oldu. Sınır boyunca zaman zaman çatışmalar çıktı.

³⁹ <https://iranprimer.usip.org/blog/2020/jan/21/iran's-confrontation-israel-over-four-decades>, 21.07.2020

Hizbullah da siyasi elini güçlendirdi. 2005 parlamento seçimlerinde, ikinci en büyük blok olan 35 sandalye kazandı ve ilk kez hükümet kabinesine atandı. Ekonomik olarak, Lübnan hükümetinden sonra kliniklerde, okullarda, işyerlerinde ve sosyal hizmetlerde en büyük ikinci işveren oldu.

2006'da Hizbullah, İsrail'deki Filistinli ve Lübnanlı mahkumların serbest bırakılmasını talep eden bir komplo için sınırda iki İsrail askerini yakaladı. Ancak geri tepti. İsrail, yoğun bir hava ve kara saldırısıyla karşılık verdi. İsrail'in en uzun süren 34 günlük savaşı, her iki taraf için de yaşam ve yıkım açısından maliyetliydi; her iki tarafta yüzbinlerce kişi yerinden edildi. Yaklaşık 1.200 Lübnanlı öldü; 170'den fazla İsrail askeri ve sivil öldürüldü.

İkinci Lübnan Savaşı askeri bir berabere sonuçlandı. İsrail'de savaş büyük ölçüde bir başarısızlık olarak kabul edildi. Hizbullah, IDF'yi hazırlığı, azmi, taktikleri ve silahlarıyla şaşırtmıştı. İsrail'e yaklaşık 4.000 roket ve füze yağdı. Ancak Nasrallah, İsrail'in adam kaçırma olaylarına tepkisini yanlış hesapladığını da itiraf etti.

İran, silah sağlamanın yanı sıra stratejik tavsiyelerde bulundu ve savaş sırasında askeri varlığını sürdürdü. Yıllar sonra, Qods Force komutanı Qassem Soleimani, çatışmanın bir günü dışında hepsi için Lübnan'da olduğunu açıkladı. Tahran, Hizbullah'ın performansını kutladı. Hamaney coşkulu bir mektupta "Siyonist rejime karşı askeri üstünlüğünüzü dayattınız, bölgesel ve uluslararası ölçekte manevi hakimiyetinizi sağlamlaştırdınız, Siyonist ordunun sahte yenilmezliği ve ihtişamıyla alay ettiniz ve gaspçı rejimin kırılganlığını tasvir ettiniz," diye yazmıştı.

2011'de Hamaney, İran'ın Arap-İsrail çatışmasına yönelik çözümünün ana hatlarını çizdi. "Müslüman ülkelerin orduları tarafından klasik bir savaş başlatmayı, göçmen Yahudileri denize atmayı veya BM ve diğer uluslararası kuruluşların arabuluculuğunu önermiyoruz" dedi. Filistin halkıyla referandum yapılmasını öneriyoruz. Her millet gibi Filistin milleti de kendi kaderini belirleme ve ülkenin yönetim sistemini seçme hakkına sahiptir."⁴⁰ Ancak aynı yıl, Suriye'de bir iç savaş patlak veren, en yakın müttefiki ve komşu Lübnan'da Hizbullah'a verilen desteği sürdürme rotası sonrasında

⁴⁰ <https://iranprimer.usip.org/blog/2020/jan/21/iran's-confrontation-israel-over-four-decades>, 21.07.2020

İran'ın odağı Lübnan ve Filistinlilerin ötesine geçti. Tahran'ın Lübnan operasyonlarını yürüttüğü ve Filistinli militan gruplarla iş birliği yaptığı Şam'da uzun süredir askeri varlığı vardı. Ancak kısa süre sonra, ülkenin büyük bir kısmı üzerindeki kontrolünü kaybettiği için Başkan Beşar Esad'ı desteklemek için askeri operasyonların içine çekildi.

Tahran, 2011 ve 2019 yılları arasında askeri yardımın yanı sıra milyarlarca dolarlık ekonomik yardım sağladı. İran, 2011'in sonlarına doğru asker gönderiyordu. Hem Devrim Muhafızları'ndan hem de geleneksel Arteş ordusundan askerler, isyancı gruplarla ve cihatçı hareketlerle savaştı. Suriye'de konuşlandırılan İranlıların sayısı yüzlerden düşük binlere indi. Tahran ayrıca Lübnan, Irak, Afganistan ve Pakistan'dan tahminen 20.000 savaşçıyı Suriye'de savaşmaları için seferber etti; Hizbullah, en büyük ve en uzun taahhüt olan binlerce kişiyi sağladı. 2019'da İran'ın üç düzineden fazla Suriye üssünde askeri varlığı vardı. Qods Kuvvetleri komutanı Süleymani, Suriye'de sık sık fotoğraflandı. İran, İsrail'e karşı yeni bir cephe açmak için Suriye'deki varlığını kullandı. İsrail'e karşı kullanılabilecek füzeler, insansız hava araçları ve diğer silahları transfer etti. Hizbullah güneyde sık sık keşif görevleri yaptı ve füze üsleri ve tünel ağları inşa ettikleri Golan Tepeleri'ne ekipler yerleştirdi.

2012'de İsrail, Hizbullah'a ve Suriye'deki İran hedeflerine hava saldırıları ile karşı çıktı ve IRGC generalleri ve önde gelen Hizbullah milisleri de dahil olmak üzere üst düzey İran askeri subaylarını öldürdü. İsrail Hava Kuvvetleri, 2012 ve 2017 yılları arasında Hizbullah'a giden silah konvoylarına yaklaşık 100 saldırı düzenlediğini kabul etti. IDF, 2017 ve Eylül 2018 arasında, Suriye'de 200'den fazla İran hedefine saldırı düzenledi. Giden genelkurmay başkanı Korgeneral Gadi Eisenkot Ocak 2019'da “Sorumluluk üstlenmeden veya kredi istemeden binlerce hedefi vurduk” dedi.

İran'ın yanıtları genellikle kapsam olarak sınırlıydı ve İsrail ile tam ölçekli bir savaştan kaçınmak için ayarlandı. Ancak 2018'de İran, angajman sınırlarını test etmeye başladı ve düşmanlıkların artmasıyla sonuçlandı. 10 Şubat'ta İran, Palmira yakınlarındaki T-4 komuta merkezinden patlayıcı yüklü bir insansız hava aracı fırlattı. Bir İsrail savaş helikopteri onu durdurdu ve sekiz İsrail jeti Suriye'deki İran hedeflerine saldırdı. Bir İsrail savaş uçağına Suriye füzeleri çarptı ve pilot ve navigatörü fırlatmaya zorladı.

İsrail hava kuvvetleri Tuğgeneral Tomer Bar, bunu 1982 Lübnan savaşıdan bu yana Suriye'ye karşı "en önemli saldırı" olarak nitelendirdi.

9 Mayıs'ta Suriye'deki İran kuvvetleri, Golan Tepeleri'ndeki İsrail askeri karakollarına 20 roket fırlattı. İsrail'in Iron Dome hava savunma sistemi dört roketi durdurdu; geri kalanı İsrail topraklarına inmedi. Kudüs'ün tepkisi hızlıydı. Ertesi gün, İsrail jetleri Suriye'de tahminen 70 İran hedefini vurdu. 1973 Arap-İsrail Savaşı'ndan bu yana İsrail'in Suriye'de gerçekleştirdiği en büyük saldırı oldu.

2019'un ortalarında İran, Suriye'de ya isyancılara karşı savaşırken ya da İsrail saldırılarında en az 500 asker kaybetmişti. İsrail Savunma Bakanı Naftali Bennett Aralık 2019'da "İran kendini Suriye topraklarında ne kadar çok kurmaya çalışırsa, Suriye kumlarında o kadar derine batacaktır" dedi. "Suriye giderek İran'ın Vietnam'ı haline geliyor."

Kırk yıl boyunca İran, İsrail ile Filistinliler konusunda tam bir savaştan kaçındı, ancak İsrail'in İslam Cumhuriyeti'ne saldırması durumunda ciddi sonuçlar konusunda defalarca uyarıda bulundu. Hamaney 2013 yılında "Tel Aviv ve Hayfa'yı yerle bir edeceğiz," dedi. İran'ın sınırından yüzlerce mil ötede vekilleri konuşlandırma ve inşa etme yeteneği retorik bir kabalığa yol açtı. "Bölgede savaş başlatmak için yapılacak herhangi bir eylem, savaşı başlatanları yakacak bir yangını ateşleyecekti. IRGC'nin operasyonlardan sorumlu komutan yardımcısı Tuğgeneral Abbas Nilforoushan Eylül 2019'da İsrail stratejik bir hata yaparsa, Akdeniz'in alt derinliklerinden Tel Aviv'den küçük parçalar toplamak zorunda" dedi. Başbakan Netanyahu, Temmuz 2019'da bir F-35 savaş uçağının önünde dururken, "Bu uçakların İran da dahil olmak üzere Ortadoğu'nun her yerine ve tabii ki Suriye'ye ulaşabileceğini unutmamalı." İsrail'in, dünyanın en gelişmiş savaş uçaklarından biri olan gizli savaş uçağını hava saldırısında kullanan ilk ülke olduğu bildirildi.

Qassem Soleiamni, yirmi yıl boyunca İran'ın Doğu Akdeniz'deki operasyonlarını yönetti. IRGC, Ocak 2020'de kendisini öldüren ABD insansız hava aracı saldırısında İsrail'i suçladı. Sözcü Ramezan Sharif, "Siyonistlerin ve Amerikalıların sevinci hiçbir zaman yas tutmayacak" uyarısında bulundu.

Her on yılda, İran ve İsrail arasındaki çatışmalar yoğunlaştı ve yeni biçimler aldı; İran, her zamankinden daha sofistike silahlarla büyüyen bir dizi ortak veya vekil topladı. Parlama noktaları da hacim ve ölçek olarak büyüdü.

2015 yılında dünyanın altı büyük gücünün aracılık ettiği nükleer anlaşmanın aşamalı olarak çözülmesi, zaten değişken olan çevreye yanıcı bir unsur ekledi. Başkan Trump'ın Mayıs 2018'de anlaşmadan çekilmesinin ardından İran, 2019'un ortalarında kademeli olarak taahhütlerini ihlal etmeye başladı. Netanyahu, İslam Cumhuriyeti'nin dünyanın en ölümcül silahını geliştirmesini engellemek için İran'ı bombalamak da dahil olmak üzere askeri hareket yapma sözü verdi. 2020 yılına gelindiğinde, çatışmanın tehlikeleri artık sadece İsrail sınırlarında değildi.

4. ABD’NİN ORTADOĞU’YA GENEL BAKIŞI

ABD'nin Orta Doğu ile ilk temasları, bağımsızlığa kavuştuktan hemen sonra, Amerikan yönetiminin Amerikan gemilerinin Akdeniz'e güvenli geçişini sağlamak amacıyla Kuzey Afrika devletleriyle barış anlaşmaları müzakere etmeye çalıştığı 18. yüzyılın sonlarına dayanmaktadır. ABD'nin 1786'da Fas'la, Batılı olmayan bir ulusla imzalanan ilk antlaşmayı imzalaması da bu perspektif dahilindeydi. Ancak, Kuzey Afrika hiçbir zaman Amerikan çıkarlarının odağı olmadı ve 19. yüzyılda Amerikan misyonerlerinin çabalarını çeken Orta Doğu oldu. Hristiyanlığı yaymanın yanı sıra misyonerler, başta Lübnan, Suriye ve Filistin'de eğitim kurumları oluşturmaya odaklandılar. Bunlardan en önemlilerinden biri 1866'da kurulan ve daha sonra Beyrut Amerikan Üniversitesi olarak anılan Suriye Protestan Koleji'ydı. Türkiye'deki benzer çabalar, 1863'te Robert Kolej'in kurulmasına yol açtı. Her iki kurum da, yerel seçkinlerin üyelerini eğittikleri için Orta Doğu üzerinde büyük bir etkiye sahipti.

I. Dünya Savaşı'na kadar Amerika Birleşik Devletleri Ortadoğu bölgesine müdahalede bulunmaktan, esas olarak orada İngiliz çıkarlarıyla rekabet etmek istemediği için kaçındı. Petrol sömürüsü de başlangıcındaydı ve British Petroleum tekeline sahipti. ABD, Ortadoğu'da imparatorluk tasarımları olmadığı için bölge ülkeleri için olumlu bir imaja sahipti. Bu görüş, I. Dünya Savaşı'nın sonunda Başkan Wilson'ın 14 Puanı ve Amerika'nın Versailles Barış Konferansı'nda kendi kaderini tayin ilkesini savunmasıyla pekiştirildi. Avrupalı güçlerin tecavüzüne direnen Ortadoğu ülkeleri, Avrupa emperyalizmine karşı Amerika'nın korunmasını bile umuyorlardı. Bu umut, Wilson'un, Milletler Cemiyeti'nin belirlediği hedeflere göre, halkın bağımsızlığına yardımcı olmak için hangi zorunlu gücün seçilmesi gerektiğine ilişkin tercihlerini belirlemek için Suriye ve Filistin'e gönderdiği King-Crane Komisyonu'nda güçlü bir şekilde ifade edildi. King-Crane Komisyonu Suriye ve Filistin'de olumlu bir izlenim bıraktı, çünkü görüşülenlerin çoğunluğu bir İngiliz veya Fransız yerine bir Amerikan mandası isteğini dile getirdi.

Bununla birlikte, savaş sona erdiğinde ABD, yalnızca Avrupa'da değil, Orta Doğu'da da Sovyet davranışlarının uyanık bir gözlemcisi oldu. Stratejik nedenlerle ABD,

özellikle buradaki müttefikleri olan Fransa ve İngiltere'nin savaş nedeniyle zayıflamış olduğu ve genel olarak İran, Türkiye ve Orta Doğu'daki Sovyet hırslarını zapt edecek durumda olmadığı için bölgeyi artık görmezden gelemezdi. O zamandan beri Amerika'nın stratejik bir bölge olarak Orta Doğu ile ilgisi giderek arttı.

1930'larda ABD, petrol sömürüsü alanında İngilizlerle rekabet etmek için harekete geçti. Dünya petrolün önemli, uzun vadeli bir enerji kaynağı olarak değeri hakkında daha fazla şey öğrendikçe, Amerikan petrol şirketleri, denizasırlı kaynakları arama ve kullanma konusunda pay almak için giderek daha fazla motive oldular.⁴¹ ABD, İran'da İngilizlerle sürtüşmekten kaçınmak için, Vahhabilerin ABD'nin askeri koruması karşılığında Amerikalılara petrol tavizleri vermeye hazır olduğu Suudi Arabistan'a odaklanmayı seçti. 1933'te Suudiler, Franklin Delano Roosevelt'in bir arkadaşına ve bir Kaliforniya petrol şirketinin başına ilk petrol imtiyazını verdi. Suudi petrolünün ABD'ye ihracatı 1937'de başladı. Vahhabi monarşisinin teokratik karakteri, ABD'yi gizlice Suudi Arabistan'ın güvenliği ve savunmasına adanmış olan Başkan Roosevelt'i ilgilendirmiyor gibi görünüyordu.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, Sovyetler Birliği ve ABD iki ana küresel düşman olarak ortaya çıktıkça, Washington, Sovyetleri daha fazla genişlemekten caydırmak ve aynı zamanda onları İran'daki ve diğer yerlerdeki hayati petrol kaynaklarından mahrum etmek için tasarlanmış bir strateji benimsedi. Truman Doktrini olarak bilinen bu strateji, esasen doğrudan askeri çatışma dışında, mümkün olan her ne şekilde olursa olsun Sovyetleri yenmeyi hedefliyordu. Ortadoğu için bu strateji, ABD'nin iki eski sömürge gücü olan Fransa ve İngiltere'nin bıraktığı boşluğu dolduracağı anlamına geliyordu. Böylece ABD, Ortadoğu bölgesinde açık diplomatik ve askeri müdahaleciliğe girişti.

Bunu üç boyutlu bir yaklaşımla yaptı: Savaştan sonra daha fazla siyasi özgürlük ve sosyal adalet bekleyen halklarının baskısı altında kalan anti-komünist muhafazakar yöneticiler için sağlam bir destek. Washington için, anti-komünist oldukları ve Batı'nın yanında yer almaya istekli oldukları sürece, hükümetlerin teokratik, otokratik veya demokratik olup olmadıklarının hiçbir önemi yoktu. İkinci yaklaşım, tüm

⁴¹ <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/282719>, 25.08.2020

komünistlere, sosyalistlere ve hatta milliyetçilere ideolojik olarak monolitik muameleden ibaretti. Aralarında hiçbir fark görülmedi. Radikal bir milliyetçi reformcu, bir Marksist komünistten daha az kötü değildi. Üçüncü boyut, Amerikan stratejik hedeflerine ulaşmak için, Sovyetler Birliği ile askeri çatışmanın dışında herhangi bir yolun konuşlandırılmasını gerektiriyordu. Ekonomik ve askeri yardım, nakit dağıtımı, ikili ve çok taraflı anlaşmalar, Amerikan çıkarlarını destekleme araçları olarak kullanıldı. Bölgedeki ABD politikasını yöneten tek norm, politik ve ekonomik pragmatizmdi.

Bu parametreler dahilinde ABD bölgedeki üç büyük ülkeye odaklandı: Suudi Arabistan, İran ve Türkiye. 1950'de Truman yönetimi ABD'yi Suudi Arabistan'ın savunması için taahhüt etti ve bu amaçla Dahran'ın askeri üssündeki tesisleri geliştirerek onu en önemli Amerikan üslerinden biri haline getirdi. ABD ayrıca İran'daki muhafazakar güçlerle bağlarını güçlendirmek için harekete geçti. Eğitim ve inançla Batı yanlısı Rıza Şah Pehlevi, bu ülkede Washington'un adamı oldu. Ülkesini bağlantısız bir ülkeden ABD'nin yakın bir müttefiki haline dönüştürmek için Amerikalılarla aktif olarak iş birliği yaptı. Sonuç olarak, Amerikalılar İran'a askeri ve ekonomik yardımlarını artırdı. İran ordusunun ve güvenliğinin yeniden yapılandırılmasına da yardımcı oldular.⁴²

Washington'un İran'daki atılımı, 1953'te, demokratik olarak seçilmiş başbakan Musaddık'ı devirmek için İngilizlerle ortak hareket ettiklerinde gerçekleşti. Musaddık, İngilizlerin sahip olduğu petrol imtiyazından ülkesinin aldığı paydan memnun olmayan bir milliyetçiydi. İki taraf arasındaki zorlu müzakerelerin başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından Musaddık, petrol endüstrisini kamulaştırmaya karar verdi. Devrilmesi, CIA ve İngiliz istihbarat servislerinin koordineli bir eyleminin sonucuydu ve Şah'ın otokratik yönetiminin yeniden empoze edilmesine yol açtı. Bu operasyon, Ortadoğu'daki ilk büyük ölçekli Amerikan müdahalesiydi ve geniş kapsamlı sonuçları oldu. İran'ın komünizm karşıtı bir cephe devleti ve yakın müttefiki veya ABD olarak konumunu doğruladı ve ayrıca ABD'ye Sovyet sınırında merkezi olarak önemli bir stratejik dayanak sağladı. Aynı zamanda, İngilizlerin İran petrolü üzerindeki tekelinin sona ermesine ve genel olarak bölgedeki İngiliz varlığına ciddi bir darbe vurmasına

⁴² <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/84555>, 25.08.2020

neden oldu. Ekim 1953'te John Foster Dulles, İran'daki petrol anlaşmazlığını çözmek ve her şeyden önce Amerikan şirketlerinin İran petrol endüstrisinde bir pay aldığından emin olmak için petrol danışmanı ve eski bir başkanın oğlu olan Herbert Hoover Jr.'ı görevlendirdi.

Bu arada ABD'nin bölgedeki müdahalesine bir boyut daha eklendi. ABD'nin Filistin'de bir Yahudi devleti kurulmasına verdiği destek ve ardından İsrail'e verdiği destekten kaynaklandı. İkinci Dünya Savaşı sırasında ve İngilizlerin Filistin'den ayrılmasından önce, ABD soruna artan ilgi işaretleri göstermeye başladı. Ben Gurion gibi Siyonist liderler, savaş sırasında hem Amerikan yönetiminin hem de Amerikan Yahudi cemaatinin desteğini kazanmak için aktif olarak çalıştı. 1946'da Washington, Avrupalılar ve ABD'nin kendi topraklarında onları kabul etmeyi reddetmesinin ardından, Holokost'tan kurtulan 100.000 kişinin derhal Filistin'e girmesini talep etti. İngilizler Filistin meselesini Birleşmiş Milletler'e devretmeye karar verince, ABD Siyonist davanın ana destekçisi oldu. 1948'de yeni oluşturulan İsrail devletini ilk tanıyanlar onlardı.

Araplar için, kendi kaderini tayin için başka bir Batılı sömürge engeli olarak gördükleri şeyi inşa etmede ABD'nin rolünün önemi abartılamaz. Başkan Truman, Yahudi devletinin kurulmasını destekleyerek, büyük ölçüde iç politik kaygılarla motive edildi. Dışişleri Bakanlığı'ndan bir Amerikalı yetkilinin formüle ettiği gibi, Truman Yahudi mülteciler sorununu başka bir mülteci sorunu olan Arap Filistinlilerin sorunuyla çözmek istedi. ABD-Arap ilişkileri açısından sonuçlar felaketti.

Bundan böyle İsrail'in güvenliği ve hayatta kalması, yalnızca Yahudi devletinin Soğuk Savaş politikalarına çok iyi uyması nedeniyle değil, aynı zamanda birçok Amerikalı için İsrail kültürlerinin bir bölümünü temsil ettiği ve Ortadoğu'daki ABD politikasının temel direklerinden biri haline geldi. 1950'lerde, Arap milliyetçiliğinin radikalleşmesiyle birlikte, bölgedeki Amerikan politikasının amacı, İsrail'in Arap komşularına karşı muazzam mali ve askeri yardımlar yoluyla stratejik bir üstünlük sağlamasını sağlamaktı.

Amerika'nın bölgedeki Sovyet etkisinin artmasıyla ilgili meşguliyeti, sonraki otuz yıl boyunca tutarlı bir model haline geldi. 1957'de ilan edilen Eisenhower doktrini,

ABD'nin “uluslararası komünizm” tarafından tehdit edilen herhangi bir devletin yardımına gelmesini taahhüt etti. Aslında bu doktrinin yaptığı şey, ABD'nin kendi halklarının isyanı tarafından tehdit edilen popüler olmayan yöneticilere yardım etmesine izin vermektir. Bu, 1957’de Ürdün’de ve ertesi yıl, 1958’de, ABD’nin Ürdün Kralı Hüseyin’in ve Camille Chamoun’un Lübnan’da düşmesini önlemek için ordusunu konuşlandırmasıyla oldu. Böyle bir politika Arap halklarını kızdırdı ve genel olarak Müslümanlar arasında Amerikan karşıtı bir kızgınlık yarattı. Arapların ABD'nin sömürgeci olmayan bir güç ve sömürgecilik karşıtlığının savunucusu olduğuna dair sahip olduğu olumlu imaj ortadan kalktı.

Dönüm noktası 1967 Arap-İsrail savaşı ile geldi ve İsrail'in daha fazla Arap toprağını Filistinliler aleyhine ve Mısır ve Suriye gibi ülkeler pahasına işgal etmesiyle sonuçlandı. Birleşmiş Milletler tarafından İsrail kuvvetlerinin Arap işgali altındaki topraklardan çekilmesi çağrısında bulunan düzinelerce kararın kabulü, İsrail'in Filistin topraklarını ilhak ve kamulaştırma politikasını izlemesini engellemedi. Amerikan yönetimi, özellikle Cumhuriyetçiler yönetiminde, İsrail’in Batı Şeria ve Gazze şeridindeki yerleşim politikasını onaylama eğilimindeydi. Bu yerleşimlerin 1949 tarihli Dördüncü Cenevre Sözleşmesi kapsamındaki yasadışı karakterine rağmen, ABD bu konudaki İsrail politikasına asla itiraz etmedi ve İsrail'e yerleşimlerin inşası ve genişletilmesi için kullanılan mali yardımı sağlamaya devam etti. Bu tutum İsrail’in Batı Şeria’nın yarısından fazlasını ele geçirmesiyle sonuçlandı, Doğu Kudüs’ün ilhakı da cabası.

Arap ülkeleri açısından bakıldığında, ABD'nin İsrail ile stratejik ortaklığı, Yahudi devletinin BM kararlarına karşı gelmesine ve Filistin sorununu çözme girişimlerini yenmesine olanak tanımada çok önemli olmuştur. Arapları en çok kızdıran şey, biri İsrail, diğeri Arap ülkeleri için olmak üzere iki yaklaşımdan oluşan çifte standartlı bir ABD politikası algısıdır. Aslında ABD, Arap ülkeleriyle ilgili uluslararası kararları uygulama konusunda kesin bir kararlılık gösterirken, İsrail'e işgal altındaki topraklarla ilgili BM kararlarına uyması için baskı yapmak konusunda her zaman isteksiz davrandı. 1990'da Kuveyt'i işgal ettikten sonra Irak durumunda bu özellikle açıktı.

Çifte standart politika, Washington'un bölgedeki Kitle İmha Silahları konusunu ele alış biçiminde de görülebilir. ABD yönetimi Ortadoğu bölgesini bu tür silahlardan

arındırmakta ısrar ederken, İsrail'in elinde nükleer silah olduğundan hiç bahsetmiyor. Bu politika, bölgedeki Amerikan karşıtı duyarlılığın büyümesine büyük ölçüde katkıda bulundu ve İslamcı radikal grupları ateşledi.

Amerikan zihnindeki Arap imajı, Amerikan-Arap ilişkileri tarihinden daha eskidir. Aslında sadece Arapları değil, genel olarak Müslümanları ilgilendiren Batılı bir görüşün parçasıdır. Müslümanların tehdit olarak algılanması, 20. veya 21. yüzyılda doğmuş bir şey değildir. İngiliz tarihçi Albert Hourani'ye göre İslam, en başından beri Batı için her zaman bir sorundu.

Yüzyıllar süren etkileşim, büyük ölçüde her iki medeniyetin de evrensel bir mesaj ve misyon talep etmesi ve Yahudi-Hristiyan mirasının çoğunu paylaşmasından kaynaklanarak, İslam dünyaları ile Hristiyan Batı arasında acı bir miras bıraktı. Çatışmayla ayrılan ve ortak manevi ve maddi bağlarla bir arada tutulan Hristiyanlar ve Müslümanlar birbirlerine dini, entelektüel ve askeri bir meydan okuma sundular. Bununla birlikte, Batı-Müslüman düşmanlığının aralıksız bu portresi yanıltıcıdır. Aslında, iki taraf arasındaki ilişkiler sarkacı yüzleşme ve iş birliği arasında gidip geldi. Kültürel, dini ve ideolojik faktörlerden kaynaklanan çatışmalar norm olsa da, gerçek politik ve devletlerarası çıkarlar da iki medeniyet arasındaki ilişkiyi şekillendirmiştir.

Tarihsel olarak Batılı güçler, Hristiyan güçlere karşı Müslümanlarla aynı hizaya gelmekten çekinmiyorlardı. 18. ve 19. yüzyıllar boyunca Fransızlar, İngilizler ve Almanlar, Avrupalı rakiplerine karşı Osmanlı Müslümanları ile saflara katıldılar. Osmanlı İmparatorluğu, yüzyıllar boyunca Avrupa ittifaklar ve karşı ittifaklar sisteminin bir parçasıydı. 20. yüzyılda Batı'nın Arap ve Müslüman topraklarındaki çıkarları, dini duyarlılıktan çok sömürge politikasının gereklerinden etkilendi. ABD örneğinde, Amerikan yönetimi 20. yüzyılın büyük bölümünde Suudi Arabistan'daki Vahhabi devletinin ana destekçisi olmuştu. Daha yakın zamanlarda İslamcı hareketler, Afganistan ve diğer yerlerdeki Komünist rejimleri baltalamak için destekleneceklerdi.

Bununla birlikte, Avrupa'nın aksine ABD, Müslüman devletler ve toplumlarla uzun süreli, kanlı bir karşılaşmaya girmedi. Irak'ın mevcut işgali dışında, ABD hiçbir zaman Arap ve Müslüman topraklarına hükmetmedi veya Avrupa'nın karmaşık imparatorluk sistemini geliştirmede. 20. yüzyılın ilk yarısında ABD, Amerika'yı Avrupa sömürge

lkelerine kıyasla ilerici bir güç olarak gören Araplar ve Müslümanlarla dinamik ve samimi ilişkiler geliştirdi. ABD, bir süper güç haline geldikten sonra bile, Avrupalı güçlerin durumunda bulunduğumuz sömürge veya tarihsel dşmanlıklarla çok daha az kısıtlanmıştı. ABD için siyasi ve ekonomik kaygılar her zaman Washington'un Orta Doğu politikasının itici gücü olmuştur. İşlam'ın dini ve kültürel meydan okuması, ABD'deki birçok insanın hayal gücünü ele geçirmeye devam etse de, Amerikalıların kafasında yankılanan İşlam'ın güvenliği ve stratejik ıkarımlarıdır.

Ancak son elli yılda ABD-Ortadoğu ilişkileri kötü bir değişime tanık oldu. 20. yüzyılın ilk yarısında ABD'li yetkililer, kendi kaderini tayin kavramını desteklerken ve sömürgeciliğin devamına karşı çıkarken, yüzyılın ikinci yarısında popülist nc Dünya hareketlerine ve ideolojilerine şüpheyle bakma eğilimindeydiler. 1950'lere geldiğinde, algılanan komünist tehdidi kontrol altına almak ve Sovyet etkisini Orta Doğu'nun dışında tutmak, ABD politikasının itici gücü oldu. Amerikan yönetimi içinde lek, İran'daki Musaddık veya Mısır'daki Nasır gibi milliyetçilere güvenmeyen ve mevcut bölgesel düzeni yıkmak için Sovyetlerle müttefik olduklarından şphelenenlerin lehine ağırdı. ABD'nin gözünde, siyasi İşlam değil, devrimci milliyetçilik, bölgedeki Batı yanlısı muhafazakar monarşiler için bir güvenlik tehdidini temsil ediyordu.

Aslında, 1950'lerin ve 1960'ların çoğunda ABD, "tanrısız komünistleri" ve Nasır'ın temsil ettiği seküler milliyetçi güçleri dengelemek için yeterli g ve prestije sahip İşlami devletler arasında bir ittifak kurmayı umuyordu. 1960'lı yıllarda ABD ile Nasır arasındaki ilişkilerin bozulmasının ardındaki nedenlerden biri, bölgedeki tüm muhafazakar rejimleri bir araya getirip Mısır'ı izole etmek için kutsal bir İşlami ittifaka sponsor olmak için Amerikalıların Suudilere verdiği cesaretti. O dönemde İşlam'ın Batı çıkarlarına hizmet ettiği görülürken, Arap laik milliyetçiliğinin komünizmin nesnel bir müttefiki olarak tehlikeli olduğu düşünülüyordu.

ABD'nin Ortadoğu durumuna ve tehdidin niteliğine ilişkin algısı, büyük ölçüde olay yerinde İşlami siyasetin patlaması nedeniyle 1970'lerde radikal bir değişim gördü. Araplar ve İsrail arasındaki 1967 savaşı gibi bölgesel olaylar, bölgede laik

milliyetçiliğin itibarını zedeledi ve radikal İslamcı ideolojilerin merkezi aşamaya geçmesine izin verdi.⁴³

Nasır 1967 savaşını Arap milliyetçiliği bayrağı altında savaşırken, halefi Sedat 1973'te İslam bayrağı altında savaştı. Savaşın zamanlaması, Ramazan ayına denk gelecek şekilde kararlaştırıldı. Bu savaş, barış zamanında Amerikalıların hayatlarını ilk kez etkileyen bir petrol ambargosuna yol açtı.

Ancak sözde "İslami tehdidi" sıradan Amerikalıların dikkatine çekmede diğer faktörlerden daha fazla katkıda bulunan, 1978 İran devrimiydi. Ülkelerini demokrasi ve cömertlik modeli olarak görmeye alışkın olan Amerikalılar, Ayetullah Humeyni'nin ona "büyük şeytan" dediğini duyunca şok oldular. Amerikan yönetimi daha önce hiç İranlı Mollaların bu tür mantıksız ve uzlaşmaz tavırlarıyla karşı karşıya kalmamıştı. Humeyni'nin İran'ı, elliden fazla Amerikalı rehineyi bir yıldan uzun süre elinde tutarak ABD'yi her gün küçük düşürdü ve aynı zamanda onların alışılmadık güçsüzlük duygusunun da altında yattı. İran gerçekten Amerikalılar için ulusal bir saplantı haline geldi ve onlar için İslam imajı en olumsuz yönünü kazanmıştı. 1950'lerin Arap milliyetçiliğinde olduğu gibi, artık İran İslam devrimine de "fanatik" veya "terörist" gibi etiketler uygulanıyordu. Komünizmin hayaleti geri çekilirken, şimdi bir numaralı güvenlik tehdidi olarak öne çıkan İslamcılık oldu. Komünizmden daha kötüsü bu yeni tehdit, İslam ile Batı arasında doğrudan bir çatışmaya yol açacak bir medeniyetler çatışması korkusunu uyandırdı.

İran devrimi, ABD'nin Ortadoğu'daki varlığına ve çıkarlarına gerçek zarar verdi. Körfez bölgesini denetleme rolü olan sadık bir Amerikan müttefiki olan İran Şahının kaybı Washington'da derinden hissedildi. Dahası, ABD'nin Suudi Arabistan ve Körfez monarşileri gibi muhafazakar ülkeler etrafında inşa ettiği tüm güvenlik sistemi, özellikle Humeyni'nin bu rejimleri "İslami olmayan" olarak nitelendirmesi veya İslamlarını "Amerikan İslamı" olarak nitelendirmesinden sonra tehlikede idi.

⁴³<https://teachmideast.org/articles/u-s-foreign-policy-in-the-middle-east-since-the-19th-century/>, 25.08.2020

İran devrimini takip eden birkaç yıl boyunca Amerikan korkuları doğrulandı. 1979'da Suudi Arabistan, Mekke'deki Ulu Camii'nin radikal İslamcılar tarafından iki hafta boyunca ele geçirilmesine tanık oldu ve ertesi yıl Mısır Cumhurbaşkanı Sedat İslamcı aşırılık yanlıları tarafından öldürüldü. Lübnan, Kuveyt ve diğer yerlerdeki ABD personeline ve tesislerine yönelik kanlı saldırılar, İran'ın “köktencililiğinin” ihracatı konusundaki Amerikan endişelerini artırdı.

Pek çok akademisyen ve gözlemciye göre sonuç, İran'ın devrimci İslam markasının ABD'de siyasal İslam'ın yükselişi hakkındaki tartışmaların çoğunu gölgede bırakmasıydı. “İslam” veya “Müslüman” denilince akla ne geldiği sorulduğunda, 1981'de görüşülen Amerikalıların yarısından fazlası “Muhammed” ve “İran” sözcükleriyle cevap verdi.

Pek çok Avrupa ülkesinin aksine ABD, İkinci Dünya Savaşı sırasında terörizmin dehşetinden fiilen kaçmıştı. Şimdi 80'li ve 90'lı yıllarda terörist eylemlerin hedefi haline geldi. Belki de 11 Eylül olaylarından önceki en unutulmaz terör saldırısı, Amerikalıların İslamcılarla bağlantılı güvenlik tehditlerine ilişkin korkusunu derinleştiren 1993 Dünya Ticaret Merkezi bombalamasıydı. Bu olay, ABD'deki Müslüman imajına ve varlığına büyük zarar verdi. ABD'deki Müslüman topluluk, ırkçılık ve siyasi ayrımcılık için kolay bir hedef haline geldi. Columbia Üniversitesi'nden Profesör Richard Bulliet, Amerikalı Müslümanların Semitik ırk teorilerine değil, İslam'a dayanan yeni bir anti-Semitizmin hedefi olabileceğinden korktuğunu belirtti. Bulliet, "Anti-Semitizm'den kastettiğim, Amerikan nüfusunun önemli bir kısmının, Müslüman bir ailede doğum kazası veya onların seçimi nedeniyle, hem bu ülkede hem de yurtdışındaki diğerlerini karalamaya istekli olmalarıdır. Müslüman dini. Nefret dolu bir ihtimal...".⁴⁴ Diğer analistler, 11 Eylül'deki Amerikalı Müslümanların durumunu, Birinci Dünya Savaşı'ndaki Amerikan Almanlarının veya İkinci Dünya Savaşı'ndaki Amerikan Japonlarının durumuyla karşılaştırdılar.

Dünya Ticaret Merkezi bombalamasının ABD dış politikası için daha geniş etkileri oldu. İslam'a karşı olumlu bir uzlaşmacı politika için çalışan Başkan Clinton için bunun gibi şiddet eylemleri gerçek bir aksilikti. Ortadoğu'da bazı rejimler, özellikle

⁴⁴<https://teachmideast.org/articles/u-s-foreign-policy-in-the-middle-east-since-the-19th-century/>, 26.08.2020

İsrail ve Mısır, yerel İslamcı gruplara yönelik baskılarını tırmandırmak için Amerikan korkularından yararlanmaya çalıştı. ABD'de medeniyetler çatışması hipotezinin savunucuları, bunu İslamcılara karşı daha sert politikalar önermek için kullandılar. Bu nedenle, 1993 Dünya Ticaret Merkezi patlaması, hem ABD içindeki hem de yurt dışındaki sertlere, Clinton yönetimine İslamcılara karşı daha sert bir politika geliştirmek için lobi yapma fırsatı sağladı (Öztürk 2006, s. 259).

1995 Oklahoma terörist saldırıları, yerel Amerikan teröristlerinin işi olmasına rağmen, teröre karşı daha sert bir yasa çıkarmak için kullanıldı, bu yasa koyucuların kafasında öncelikle Orta Doğu terörizmi anlamına geliyordu. Başkan Clinton, Oklahoma saldırılarının Orta Doğulu İslamcılarla ilişkilendirilmesine karşı uyarıda bulundu, ancak medya çoğu zaman farklı bir görüşü yansıtmaya eğiliminde oldu. Terörist saldırıları bir sapkınlık ve radikal bir azınlığın eylemleri olarak ele almak yerine, analistlerin ve yorumcuların çoğu önemlerini abartacak ve bunları Batı medeniyetine karşı sistematik bir savaşın parçası olarak gösterecektir. Bu anlamda terörizm, ABD-Arap ve ABD-Müslüman ilişkilerini daha da zehirledi.

5. ABD’NİN İRAN AÇISINDAN ÖNEMLİ OLAN ENERJİ, NÜKLEERLEŞME, Şİİ MELESİ, İSRAİL KARŞITLIĞI KONULARINA BAKIŞI

5.1. ENERJİ VE NÜKLEER PROGRAMLAR MESELESİ

Amerika Birleşik Devletleri'ndeki enerji politikası, kömür, petrol ve doğal gaz gibi fosil yakıtlar dahil olmak üzere farklı enerji kaynaklarının yanı sıra yenilenebilir enerji kaynaklarının üretimi, dağıtımı ve tüketimi ile ilgili federal, eyalet ve yerel hükümet eylemlerini içermektedir.

Kongre Araştırma Servisi'ne göre, 1970'lerden bu yana Amerika Birleşik Devletleri'ndeki enerji politikasının üç ana hedefi; güvenli bir enerji arzı sağlamak, enerji maliyetlerini büyüyen bir ekonominin ihtiyaçlarını karşılayacak kadar düşük tutmak ve korumaktır.⁴⁵ Koruma ve enerji verimliliği: Kongre Araştırma Servisi'ne göre, hükümetler arası bir kuruluş olan Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü'nün (OPEC) Arap üyelerinin petrol ihracatına yasak getirdiği 1970'lerden beri enerji tasarrufu ve verimliliği bir politika hedefi olmuştur. ABD ve petrol üretimini düşürerek ABD benzin fiyatlarının yükselmesine yol açtı. Kongre, ambargo sonrası ve artan yurt içi gaz fiyatlarına yanıt olarak, başkanın belirli petrol türleri dışında ham petrol ihracatını yasaklamasını ve model yılından itibaren binek araçlar için ortalama yakıt verimliliği standartlarını belirleyen 1975 Enerji Politikası ve Koruma Yasasını kabul etti.⁴⁶ 1978 Mayıs 2017 itibarıyla, federal düzeyde uygulanan diğer enerji verimliliği önlemleri, buzdolapları, klimalar, çamaşır makineleri ve ampuller gibi ev aletleri için standartları içeriyordu.

1970'lerde OPEC ambargosu ve yükselen benzin fiyatları ile başlayan politika yapıcılar, fosil yakıtların, özellikle petrol ve doğal gazın daha fazla yerli üretiminin yararlarını tartıştılar. Daha fazla yerli üretimin savunucuları, artan üretimin daha fazla istihdam ve işgücü geliri ve daha fazla enerji arzı ile sonuçlanacağını ve bunun tüketiciler için fiyatları düşüreceğini ve petrol ve gazın yenilenebilir kaynaklardan

⁴⁵ https://ballotpedia.org/Energy_policy_in_the_United_States, 01.09.2020

⁴⁶ https://ballotpedia.org/Energy_policy_in_the_United_States, 01.09.2020

daha verimli ve güvenilir enerji türleri olduğunu savunuyorlardı. Daha fazla yerli üretimin karıştıları, petrol ve doğal gazın sınırlı kaynaklar olduğunu ve kullanımlarının daha fazla hava ve su kirliliği ürettiğini ve bu nedenle rüzgar ve güneş enerjisi gibi yenilenebilir enerji kaynakları lehine caydırılması gerektiğini savunuyordu.

İran 1950'li yıllardan itibaren nükleer enerjisini geliştirmek için çalışmaya başlamıştır. ABD Başkanı Dwight D. Eisenhower'ın Barış İçin Atom programını başlatılmasıyla ABD desteğini de yanına almıştır. Tarih 1970'lere geldiğinde Batı'nın yardımıyla ilerleme kaydedildi. 1979'daki İslam Devrimi'nin sonucunda İran'ın iyi niyetine karşı şüpheler ortaya çıkmıştır. Kasım 2007'de İran'ın nükleer silah programını 2003'te durdurduğu sonucuna varan bir ABD istihbarat bulgusuna rağmen, Bush yönetimi Obama'yı, İran'ın nükleer programını silahlandırmaya çalıştığı konusunda uyarmaktan geri durmadı.

1957 yılında Eisenhower Barış İçin Atom programının altında atom enerjisinin barışçıl kullanımlarında araştırmada iş birliği için önerilen bir anlaşma yapılacağını ilan etti. Anlaşma, ABD'nin İran'ın sağlık ve tıp gibi sivil nükleer endüstrilerine yatırım yapması için yardım etmeyi amaçlıyordu. Ayrıca planda, ABD Atom Enerjisi Komisyonu'nun İran'ı araştırma amacıyla 13,2 pounda kadar düşük zenginleştirilmiş uranyum kiralaması çağrısını da içeriyordu.

Anlaşmadan birkaç yıl sonra, Şah Muhammed Rıza Pehlevi Tahran Üniversitesi'nde bir enstitü kurdurdu. ABD ile beş megavatlık bir reaktör tedarik etmek için görüşmeler yaptı. Bunun neticesinde Tahran Nükleer Araştırma Merkezi kurulmuştu. Bundan sonraki on yıl boyunca ABD, İran'ın araştırması için kullandığı nükleer yakıt ve ekipmanı tedarik etti. Başkan Obama'nın kitle imha silahları konusunda uzmanı olan Gary Samore, 2008 yılında iş birliğinin İran'a nükleer enerji geliştirmede yardımcı olurken Tahran'ı yerli yakıt çevrimi araştırmalarından uzaklaştırması gerektiğini belirtmişti. 1 Temmuz 1968'de İran, NPT'yi imzaladı. Bu anlaşmanın imzaya açıldığı ilk gündü. Altı yıl sonra İran, UAEA ile Koruma Önlemleri Anlaşmasını tamamladı.⁴⁷

⁴⁷ <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/view/americas-shifting-energy-landscape-and-middle-east-policy>, 23.08.2020

1970'lerde, Fransa ve Almanya, İran'ın nükleer programına destek olmak için ABD'ye katıldı. Şah 1974'te, İran Atom Enerjisi Örgütü'nü kurdu ve nükleer santrallerden 23.000 megawatt elektriği en kısa sürede alma girişiminde bulunacağını duyurdu. 1970'lerin ortalarında artık İran, nükleer santrallerin inşası ve nükleer yakıt temini için Batılı firmalarla sözleşmeler imzalamıştı.

İran nükleer programına yönelik Batı hükümetinin desteği 1979 İslam Devrimi'nden önce gerilemeye başladı. Ağustos 1974'te, ABD'nin özel bir ulusal istihbarat tahmini şunu açıkladı: Nükleer enerji niyetleri tamamen planlama aşamasındadır, "Şah'ın emelleri, özellikle Hindistan'ın Mayıs 1974'teki başarılı nükleer denemesinin gölgesinde, İran'ı nükleer silahlar aramaya itebilir. İslam Devrimi, ABD rehinelere ele geçirilmesi ve 1979'da diplomatik ilişkilerin sona ermesinden sonra, 1980'lerde ve 1990'larda İran'ın nükleer çabalarına ABD'nin muhalefeti ve karşıtlığı giderek artmıştı. ABD, İran'ın Arjantin, Çin ve Rusya arasındaki nükleer anlaşma yapmalarına engel olmuştu.

Şubat 2008'de ABD'li yetkililerin Tahran'ın yakın geçmişte nükleer silah geliştirmek için çalıştığını kanıtladığını söylemiştir. İranlı yetkililer tarafından yapılan açıklamada ise verilerin sahte olduğu iddia edilmiştir. Ancak Kasım 2007 NIE, İran'ın muhtemelen silah programını 2003 sonbaharında durdurduğu sonucuna varmıştır, ancak gelecekte "Tahran en azından nükleer silah geliştirme seçeneğini açık tutuyor".⁴⁸ Eylül 2009'da konuşan Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı Genel Müdürü Mohamed ElBaradei, İran'ın birçok cephede iş birliğini sürdürmediğini ve Tahran'ın niyetini belirlemenin çok zor hale geldiğini söylemiştir.

ABD, yaklaşık kırk yıldır İran'a tek taraflı ekonomik yaptırımlar uygulamaktadır, ancak İran'ın nükleer programını engelleme çabaları daha yakın zamanda birleşmiş ve birlikte hareket edilmeye başlanmıştır.

Bazı Kongre üyeleri Beyaz Saray'a yabancı şirketleri İran'a rafine petrol sattıkları için cezalandırma yetkisi verecek bir tasarıyı desteklemektedirler. Bazı analistler bu yaklaşımı desteklemektedir, ancak ABD'nin eski BM Büyükelçisi John R. Bolton, İran

⁴⁸ <https://www.cfr.org/backgrounder/irans-nuclear-program>, 15.07.2020

nükleer bombasını yalnızca kuvvet tehdidinin önleyebileceğini öne sürmektedir. CFR'den Micah Zenko, Amerika Birleşik Devletleri yapmazsa İsrail'in bu konuda harekete geçmeye hazır olabileceğini söylemiştir.

2009 yılında İran, ABD ve diğer dünya güçleri arasındaki görüşmeler olumsuz sonuçlanmıştır. İran hükümeti, İranlı müzakerecilerin anlaşmayı kabul etmesine rağmen saatler sonra, uranyumu Batı'ya gönderme planını reddetmiştir.

ABD yetkilileri, hem uluslararası yaptırımlar hem de teşvikler için ikili, çift yönlü bir yaklaşıma bağlı kalmaya devam etmektedir. Bu taktiğe bir örnek, anlık mesajlaşma ve dosya paylaşımı gibi internet hizmetlerinin İran'a ihraç edilmesine izin veren Mart 2010 kararı olmuştur. Bu gibi hizmetlerin asıl amacı serbest bilgi akışını kolaylaştırarak rejimin medya ve iletişim üzerindeki kontrolünü zayıflatmaktır.

2010 yılında, BM Güvenlik Konseyi, BMGK 1929 kapsamında, esas olarak İran'ın nükleer ile ilgili yatırımlarına yönelik bir dizi yeni yaptırımı onaylamıştır. 2011 yılında, Amerika Birleşik Devletleri İran İslam Cumhuriyeti Nakliye Hatları üzerindeki baskıyı artırmıştır ve bazı kişiler, şirketler New York'ta bulunan bankalar aracılığıyla hileli işlemler yürütmesi sebebiyle İran İslam Cumhuriyeti Nakliye Hatları'na yardım etmekle suçlanmıştır. 2011 yılında ABD, bazı İran İslam Cumhuriyeti Nakliye Hatları gemilerinin kontrolünü ele geçirdiği iddia edilen Panama'da altı paravan şirketten oluşan bir halka yaptırım uygulamıştır.

2011 yılında, Rusya dışişleri bakanı Sergey Lavrov, İran'la olan nükleer anlaşmazlığı ele almak için aşamalı bir yaklaşım önerdi. İranlı eski nükleer müzakereci Hossein Mousavian'a göre, teklif beş aşama öngörüyordu ve İran, zenginleştirme faaliyetlerini bir bölgeyle sınırlamaktaydı. İran başlangıçta Rus planını memnuniyetle karşıladı, ancak Amerika Birleşik Devletleri, Birleşik Krallık ve Fransa erken bir aşamada yaptırımların kaldırılması fikrini kabul etmedi. Bu sebeple bu görüşmeler de başarısızlıkla sonuçlanmıştır.⁴⁹

⁴⁹<https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/view/americas-shifting-energy-landscape-and-middle-east-policy>, 23.08.2020

2011 yılında Amerika Birleşik Devletleri ve Avrupa Birliği benzeri görülmemiş bir dizi tek taraflı önlem başlattı. Amerika Birleşik Devletleri ilk kez, İran Hükümeti'ni ve ülkedeki tüm finans kurumlarını kara para aklama endişesi taşıyan kuruluşlar olarak belirledi ve dünyanın dört bir yanındaki finans kurumlarını İran bankalarıyla iş yapmanın önemli riskler içerdiği konusunda uyarılarda bulundu. Aralık 2011'de ABD Kongresi, Başkan'ın İran Merkez Bankası'na ve ayrıca merkez bankaları da dahil olmak üzere yabancı finans kuruluşlarına petrol ve petrol ürünleri ile ilgili işlemleri gerçekleştirmeleri için yaptırım uygulamasını zorunlu kılan değişikliği kabul etti. Önlemler 2012 yazında yürürlüğe girdi. Obama yönetimi 20 ülkeye feragat verdi ve İran petrol alımlarını önemli ölçüde azalttıkları için onları mali yaptırımlardan muaf tuttu. 5 Şubat'ta ABD İran Hükümeti'nin Merkez Bankası ve diğer tüm finans kurumları dahil tüm mal varlığının dondurulması emrini vermişti.

10 Ağustos 2012'de Başkan Barack Obama, İran'a yönelik yaptırımları genişleten İran Tehdit Azaltma ve Suriye İnsan Hakları Yasasını imzaladı. Yasada nükleer silahların yayılmasına karışan kuruluşların gemilerine sigorta ve diğer nakliye hizmetlerinin sağlanmasına ilişkin bir yasak bulunuyordu.

2013 yılında ABD Kongre komitesi, İran'ın petrol ihracatını ve döviz rezervlerine erişimini daha da sınırlandıran yasayı geçirdiler. 3 Haziran 2013'te Başkan Obama, 1 Temmuz 2013'ten itibaren İran riyalinde önemli işlemler gerçekleştiren veya İran dışında riyal hesapları tutan herhangi bir yabancı finans kuruluşuna yaptırımlara izin veren bir yürütme emri imzaladı.

2013 yılında Umman'da ABD ve İranlı yetkililer arasında başladığı bildirilen gizli ikili görüşmeler, Ruhani'nin seçilmesinin ardından hız kazandı ve nihai anlaşmanın ana hatları üzerinde odaklanmaya başlanılmıştı.

ABD Kongresi, başkanın İran'ın anlaşmaya uygunluğunu her 90 günde bir Kongre'ye onaylamasını gerektiren 2015 İran Nükleer Anlaşması İnceleme Yasasını geçirerek Obama yönetimini anlaşmadan sorumlu tutmaya çalıştı.⁵⁰ Başkan Donald Trump'ın seçilmesiyle, bu periyodik incelemeler, Başkan Trump'ın İran'la anlaşmayı bozma

⁵⁰ <https://www.nti.org/learn/countries/iran/nuclear/>, 30.06.2020

kampanyasındaki sözünü yerine getirmesi için bir fırsat olmuştı. Nisan ve Temmuz 2017'de Trump yönetimi İran'ın uygunluğunu onayladı, ancak güçlü çekincelerini ve isteksizliğini dile getirdi. 13 Ekim 2017'de Başkan Trump, yönetiminin artık İran'ın JCPOA'ya uygunluğunu onaylamayacağını duyurdu. İran'ın, izin verilen ağır su sınırını aşmayı içeren anlaşmanın sadece ufak ve hızlı bir şekilde düzeltilmiş teknik ihlallerinden bahsetmesine rağmen, anlaşmanın "ruhuna" uymadığını iddia etti. Başkan Trump, Aralık 2017'de İran'a karşı nükleer yaptırımları yeniden uygulamaya koymayı ABD Kongresi'ne bırakmıştı. Kongre, anlaşmanın bozulmadan kalmasına izin vererek son tarihin herhangi bir işlem yapmadan geçmesine izin verdi. Ocak 2018'de Başkan Trump, anlaşmaya yönelik eleştirilerini bir kez daha dile getirdi. Yaptırım feragatnamelerini yenilemeyi kabul ederken, Avrupalı müttefiklere anlaşmadaki önemli kusurların giderilmesinde ABD'ye katılmaları ya da ABD'nin JCPOA'dan çekilmesiyle yüz yüze gelmeleri için meydan okudu.

8 Mayıs 2018'de Başkan Trump, ABD'nin JCPOA'yı uygulamayı bırakacağını ve İran'a nükleer bağlantılı yaptırımları yeniden uygulamaya başlayacağını duyurdu. Anlaşmanın tam olmadığını ve kusurlarının olduğunu ilan etti. Üstelik kararın bir sonucu olarak, İran'la iş ilişkisi olan ABD şirketlerinin sözleşmeleri 180 gün içinde kesmesi gerekmektedir ve ABD Hazinesi, İran Merkez Bankası'na yeniden ikincil yaptırımlar uygulayacaktı. İran Cumhurbaşkanı Hassan Ruhani, İran'ın P5 + 1 ülkeleriyle anlaşmayı korumak için seçenekleri tartışmayı planladığını belirtti.⁵¹

UAEA, 22 Şubat ve 31 Mayıs 2019 tarihleri arasında İran'ın, doğrulama ve izleme, ağır su işleme, zenginleştirme ve yakıtla ilgili faaliyetler, santrifüj araştırma ve geliştirme, üretim ve envanter ile ilgili UAEA anlaşmaları uyarınca iyi durumda olduğunu ilan eden uyum raporları yayınladı. Daha sonra, ABD'nin nükleerle ilgili yaptırımları yeniden empoze etmesine yanıt olarak İran, JCPOA'ya uyumunu beş aşamada azalttı. İran, bir nükleer silah peşinde koşma niyetini açıklamadı ve UAEA ile iş birliğini sürdürme sözü verdi.

2020 boyunca İran, JCPOA'da kabul edilen uranyum zenginleştirme sınırlarını aştı. İran, JCPOA ile ilgili alanların doğrulanması ve izlenmesinde UAEA müfettişleriyle

⁵¹ <https://www.nti.org/learn/countries/iran/nuclear/>, 30.06.2020

iş birliği yapmaya devam etmektedir. İran, 2018'de İsrail tarafından yayınlanan atom arşivinden ifşaatlarla ilişkili sitelere UAEA erişimini reddetti. Haziran 2020'de Birleşik Krallık, Fransa ve Almanya UAEA Yönetim Kurulu'na bir karar sunmak için Birleşik Devletler'e katıldı İran'a UAEA denetim ekiplerinin istenen tüm sitelere girmesine izin vermesi çağrısı. UAEA Güvernörler Kurulu, kararı 19 Haziran 2020'de onayladı.

5.2 Şİİ MESELESİ

Siyasi anlamda Şiilik, Ayetullah Humeyni'nin 1978-1979 İslam Devrimi'nden sonra Tahran'da iktidarı ele geçirmesiyle gündeme taşındı ve 1980'lerde Şii Hizbullah'ın Lübnan'da Batılı rehineleri aldığı zaman gündemden uzun süre düşmedi.⁵² Bununla birlikte, Humeyni'nin 1989'daki ölümünden sonra, Batı'nın İslam hakkındaki siyasi kaygısı daha çok dünya çapında cihat yapan Sünni hareketlere odaklanmıştı.

Önde gelen kıdemli Şii din adamı Ayetullah Sistani'ni bu süreçte çok önemli bir role sahiptir. Bush yönetimindeki pek çok kişi, Şiiilerin Körfez bölgesinde ABD'nin en iyi müttefiki olabileceği fikrine sahipti. Ancak, Irak'ın işgali ve Şii çoğunluğun siyasi olarak güçlendirilmesiyle gerçekleştirilen ittifaklardaki bu tür bir değişim, seküler veya liberal bireylerin ve partilerin öncü roller alabileceği ideolojik varsayımına dayanıyordu. Aslında, ne Ahmed Çelebi ne de İyad Allavi uzun süre dayanamadı ve Irak'taki Şii gücünün eksenini dini partilere döndü.

5.3 İSRAİL MESELESİ

İsrail, 1948'de kurulduğundan beri, Amerikan halkı arasında geniş bir destek gördü. Takip eden yirmi yıl içinde ABD-İsrail stratejik iş birliği kök salmaya başladı ve iki ülkenin silahlı kuvvetleri ve savunma kurumları arasındaki iş birliği, ikili siyasi, ekonomik, genel ağın önemli bir bileşenine dönüştü. Nitekim, bu dönemin öne çıkan olayları arasında, ilişkiye resmi formun yeni boyutunu veren iki Mutabakat

⁵² <https://prospect.org/culture/shia-power-west/>, 28.07.2020

Muhtırasının imzalanması da vardı. Yine de bu dönemde bile, iki ülkenin tehdit önceliklerindeki farklılıklar asker ilişkilerinin tam olarak gelişmesini engelledi.

Soğuk Savaş sonrasında Beyrut'tan Bahreyn'e, Kahire'den Kabil'e Orta Doğu, terörizm, iç çatışmalar ve aşırılıkla boğuşuyordu. Daha da kaygı verici olan, radikal Irak'ın ve militan İslam'ın yayılmacı emelleri liderleri hala kitle imha silahlarına bağlı kalmaya devam ediyordu.

İsrail, Arap devletleri ve Filistinliler iş birliği ve normalleşme konusundaki karşılıklı çıkarlarını giderek daha fazla kabul ettikçe, ABD-İsrail ilişkilerinin gelişimini engelleyen eski sıfır toplamlı kurallar artık geçerli değildi. Bugün İsrail ve Amerika, onlara karşı savunma için aynı tehditleri ve aynı reçeteleri paylaşmaktadır. Bu ortak tanıma ve ortak amaç duygusundan yirmi birinci yüzyıl için güçlendirilmiş stratejik bir ilişki ortaya çıkmaktadır.

1970'lerde, ABD-İsrail stratejik bağlarının kurulması, Amerika'nın algılanan stratejik zorunluluklarından çok siyasi motivasyonlardan kaynaklanıyordu: Birleşik Devletler ve İsrail tarafından paylaşılan değerler, iki toplum arasındaki kültürel yakınlık, ülkenin benzersiz rolü ve etkisiydi. Amerikan Yahudi cemaati ve İsraillilerin Amerikalılara karşı hissettiği derin yakınlık önemli rol oynamıştı. Nitekim, ABD-İsrail stratejik iş birliğine getirilen sınırlar eşit derecede politikti. Yine de yeni Orta Doğu ortamı Arapların ABD-İsrail stratejik iş birliğine olumsuz tepki verme olasılığını azaltmaktadır. Dolayısıyla, iki ülkenin savunma bağlarını genişletmek için artık altın bir fırsat vardı.⁵³ Bu arada, İsrail'in bölgedeki rolü ve konumu açıkça değişmişti: ABD'nin doğrudan ve dolaylı ekonomik ve askeri yardımını hak eden genç bir demokrasiden, Orta Doğu'da ABD çıkarlarına hizmet edebilecek güçlü bir bölgesel güce evrilmiştir. İsrail'de ABD silahlarının ve mühimmatının önceden konumlandırılması Orta Doğu'da ABD'nin caydırıcılığını arttırmaktadır.

Arap-İsrail barışının beklenen genişlemesine rağmen, Ortadoğu'nun önemli kısımları hem ABD hem de İsrail için oldukça düşmanca ve şiddetli bir mahalle oluşturmaya devam etmektedir. Bu nedenle, Ortadoğu'da konuşlanmış İsrail ve ABD güçleri

⁵³<https://www.washingtoninstitute.org/uploads/Documents/pubs/FutureofUS-IsraelStrategicCooperation.pdf.pdf>, 30.08.2020

giderek aynı potansiyel tehditlerle karşı karşıya kaldıkça, iki ülke arasındaki stratejik iş birliğinde daha fazla gelişme için yer açılmaktadır.

1996'nın başlarında, hem Kudüs'te hem de Washington'da ABD-İsrail stratejik işbirliğinin güçlendirilmesi ihtimaline ilişkin büyük bir ilgi olduğu görüldü. Bu tür bir iş birliğinin resmi bir ittifak şeklinde kurumsallaştırılması olasılığı, özellikle İsrail hükümet çevrelerinde gündeme geldi. Böyle bir ittifakın, İsrail'in güvenlik kaygılarını hafifletmede ve Suriye ile barış anlaşması müzakere etme çerçevesinde vermesi istenen tavizlere ilişkin riskleri azaltmada rol oynayabileceği ihtimaline özellikle dikkat edildi.

1994 yılında başlatılan bu çalışmanın amacı biraz daha genişti: genişleyen Ortadoğu barış sürecinin ABD-İsrail güvenlik bağlarının gelişimini ne ölçüde etkileyebileceğini incelemek ve iki ülke arasındaki stratejik iş birliğini artırmak için alternatif çerçeveleri değerlendirmek.

Geçmişte gayri resmi ABD-İsrail ittifakı, Arap-İsrail çatışması bağlamında gelişmişti. İsrail, düşmanlarının niceliksel üstünlüğünü dengelemek için dış müttefikler aradı. 1950'lerin başında Amerika Birleşik Devletleri ile böyle bir ittifak kurma girişimlerinin başarısız olmasının ardından İsrail, Fransa'ya döndü. Sonuçta ortaya çıkan Fransız-İsrail ittifakı 1960'ların ortalarında çöktüğünde, İsrail ABD'den yardım alma çabalarını yeniledi. Başkan Lyndon Johnson olumlu yanıt verdi, Richard Nixon bu bağları genişletti, Carter yönetimi iki ülke arasında savunma üretiminde iş birliğine izin vermek için ilk adımları attı ve Ronald Reagan ittifakı Aralık 1981 ABD-İsrail Mutabakatı çerçevesinde resmileştirdi.

Amerika'nın İsrail ile güvenlik iş birliğine girme istekliliği ve bu tür bir iş birliğine getirilen sınırların her ikisi de Arap-İsrail çatışmasıyla ilgiliydi. Öncelikle, bu iş birliği İsrail'e yardım etmeye yönelik siyasi bir arzu ile motive edilmişti. Holokostun küllerinden doğan küçük bir ulus; Amerika'nın Yahudi-Hristiyan değerlerine, çoğulcu demokrasiye ve insan özgürlüğüne bağlılığını paylaşan; ve bu değerleri paylaşmayan ve genellikle Sovyetler Birliği tarafından desteklenen daha çok sayıda düşman tarafından tehdit edildi. Washington'un gözünde İsrail, sadık ve güçlü bir yerel seçim bölgesi olan Amerikan Yahudi cemaatinin desteğini de gördü. 1980'lerin başlarında, İsrail'e zaten yüksek seviyelerde doğrudan mali yardımın getirdiği bütçe kısıtlamaları,

Washington'daki dostlarının İsrail'in daha da güçlendirilebileceği parasal olmayan bir yardım kanalı olarak stratejik iş birliğini sürdürmelerine yol açtı.

Ancak Arap-İsrail çatışması, ABD-İsrail güvenlik iş birliğinin kapsamını da sınırladı. Amerika'nın önemli Arap devletleriyle yakın ilişkiler kurmadaki paralel ilgisi ve bu ülkelerin İsrail'e yönelik düşmanlığının onları ABD-İsrail yakın iş birliğine dair herhangi bir kanıta olumsuz tepki vermeye yönlendireceği endişesi, bu tür etkileşimleri daha da genişletmekten kaçınmasına yol açtı. Benzer şekilde, İsrail'in hareket özgürlüğünü sürdürme arzusu ve aynı derecede önemli olan kendine güvenme ahlakına bağlılığı ABD-İsrail ittifakının yoğunluğunu da sınırladı.

Ancak son yıllarda, ABD-İsrail güvenlik iş birliğinin siyasi ortamı büyük ölçüde değişti. Orta Doğu'nun iklimini altmış yıldan fazla bir süredir belirleyen Arap-İsrail düşmanlığının yerini, halihazırda İsrail, Mısır, Ürdün, Filistinlileri ve daha az ölçüde, Basra Körfezi ve Kuzey'in bir kısmını kapsayan genişleyen bir barış süreci aldı.⁵⁴ Bu gelişmeler İsrail'in güvenliğine yönelik tüm zorlukları ortadan kaldırmamış olsa da, karşı karşıya olduğu tehditlerin genel boyutu, Yahudi devletinin tüm yakın komşuları ile karşı karşıya kaldığı 1950'ler ve 1960'lara kıyasla açıkça azaldı.⁵⁵ İsrail gitgide her zamankinden daha güvenli olarak algılanıyor ve bu nedenle doğrudan ya da dolaylı ABD yardımına daha az ihtiyaç duyuyor. Sonuç olarak, Amerika'nın İsrail'i güvenlik iş birliğine dahil etme konusundaki orijinal motivasyonu, geçerliliğinin bir kısmını kaybetmiş olduğunu söylemek mümkündür.

Bununla birlikte, aynı zamanda, Irak ve İran, İsrail güvenliğine yeni meydan okumalar olarak yavaş yavaş ortaya çıktı. Sonuç olarak, ne İsrail'in savunma gereksinimleri ne de Amerika'nın yardım sağlama motivasyonu tamamen ortadan kalktı. Dahası, daha fazla Arap devleti kendilerini İsrail ile bir arada yaşamak için uzlaştıkça, ABD-İsrail bağlarının olası genişlemesine olumsuz tepki verme olasılıkları daha aza indi.

Ortadoğu, Amerika Birleşik Devletleri için her zamanki kadar önemli olmaya devam etse de, bölgedeki güvenlik çıkarlarına yönelik tehditlerin kaynakları önemli ölçüde

⁵⁴<https://www.washingtoninstitute.org/uploads/Documents/pubs/FutureofUS-IsraelStrategicCooperation.pdf.pdf>, 30.08.2020

⁵⁵ https://ips-dc.org/why_the_us_supports_israel/, 30.08.2020

değişti. Soğuk Savaş'ın sona ermesi ve Sovyetler Birliği'nin dağılması, ABD'nin Sovyetler Birliği'nin etkisini durdurma konusundaki endişelerini azalttı. Bunun tersine, İran, Sudan ve Cezayir'de dini aşırılığın yükselişi ve Irak ve Libya'da siyasi aşırılığın yanı sıra, bölgede kitle imha silahlarının potansiyel yaygınlaşması, Orta Doğu'da Amerika Birleşik Devletleri'ne yeni stratejik zorluklar çıkarmasına sebep olmuştur.

11 Eylül 2001'deki terörist saldırılardan ve Ortadoğu'da bölgesel istikrarsızlığın ve radikalizmin yükselişinden sonra 2003 ABD'nin Irak'ı işgalini ve 2011 Arap Baharı'nı takiben, İsrail'in terörle mücadele ve yurt güvenliği alanlarındaki uzmanlığı, ABD-İsrail askeri-stratejik iş birliği için ek bir temel sağladı (Öztürk 2006, s. 337). Amerikan ve İsrail çıkarları aynı olmasa da ve iki ülke arasında kapsamlı Arap-İsrail ve İsrail-Filistin barışını sağlamanın en iyi yollarına ilişkin anlaşmazlıklar olsada, ilişkinin temelleri daha az tehlikeye düşecek krizlerin üstesinden gelmek için yeterince güçlü bir ittifaktır.⁵⁶

⁵⁶<https://oxfordre.com/americanhhistory/americanhistory/abstract/10.1093/acrefore/9780199329175.001.0001/acrefore-9780199329175-e-385>, 3.09.2020

6. İRAN'IN ABD İLE TARİHSEL ÇATIŞMALARI

Kırk yıldır, ABD ve İran, esasen devam eden düşük dereceli bir savaşa kilitlenmiş durumda bulunmaktadır. 1979'daki başlangıcından bu yana Şii teokrasisi, ABD'yi "Büyük Şeytan" olarak kabul etmektedir. Konuşmalar ve vaazlar genellikle "Amerika'ya Ölüm!" gibi sloganlarla yapılmaktadır. İran, Lübnan'daki Hizbullah ve Irak'taki Bedir Örgütü de dahil olmak üzere Orta Doğu'daki ülkelerde Şii milisler ve partiler ağına sponsorluk yapmakta ve ABD'nin kilit müttefiki İsrail'in karşısında yer almaktadır. Yıllar boyunca İran destekli teröristler ABD birliklerine saldırdı ve yüzlerce Amerikalıyı öldürdü. İran'ın bakış açısından ABD, rejimini neredeyse başlangıcından itibaren yok etmeye, Irak, Afganistan, Türkiye ve Körfez ülkelerindeki askeri üslerle çevrelemeye ve yaptırımlarla ekonomisini felce uğratmaya çalıştı.

Her şey 1953'te, Başkan Eisenhower yönetiminde, CIA ve İngiliz istihbaratının, Anglo-Iranian Oil Co.'yu millileştiren seçilmiş İran Başbakanı Muhammed Musaddık'a karşı bir darbe başlatmasıyla başladı. Şah, modern reformcu Muhammed Rıza Pehlevi başkan olarak atandı. Devlet ve İngiliz ve ABD'nin petrole erişimini revize etti. Şah, çeşitli solcu ve dini muhalefet gruplarını kontrol altında tutmak için gizli bir polis gücü olan SAVAK'ı yarattı, ancak onun otoriter ihlalleri Şah'ı Batı'nın bir kuklası olarak gören İranlıları daha da kızdırdı. Fransa'ya sürgün edilen köktendinci bir din adamı olan Ayetullah Ruhullah Humeyni, Şah'ı kaçırmaya zorlayan kitlesel protestolara ilham verdi, Ayetullah'ın geri dönmesini ve teokratik bir hükümet kurmasını sağladı. Başkan Jimmy Carter hasta şahın tıbbi tedavi için Amerika'ya gelmesine izin verdiğinde, öfkeli İranlı öğrenciler ABD Büyükelçiliğine girdiler ve 52 Amerikalı diplomatı 444 gün boyunca rehin aldılar.

ABD ve İran teokrasisi bölgede nüfuz sahibi olmak için çoğu zaman şiddetle mücadele etti. 1983'te bir Hizbullah kamyon bombası, Lübnan'da Hristiyan liderliğindeki hükümeti desteklemek için barışı koruma görevinde bulunan çoğu Denizci olmak üzere 241 Amerikalıyı öldürdü. Başkan Reagan daha sonra ABD askerlerini Lübnan'dan geri çekti.⁵⁷ Bu arada Irak'ın Saddam Hüseyin'i, İran'a karşı

⁵⁷ <https://theweek.com/articles/889872/four-decades-conflict-iran-explained>, 08.07.2020

500.000 cana mal olan bir savaş başlattı. Artan gerilimin ortasında, ABD Donanması 1988'de Basra Körfezi'nde bir İran yolcu uçağını düşürdü ve gemideki 290 kişinin tamamını öldürdü. İran bu dönemde nükleer silah geliştirmeye kararını hızlandırdı.

İran, nükleer teknolojiyi geliştirmek için Pakistan, Çin ve Rusya ile çalışmaya başladı ve yalnızca elektrik üretimi için kullanılacağı konusunda ısrar etti. Ancak 2002'de İranlı muhalifler, İran'ın Natanz'da bir bomba yapımına yardım etmek için kullanılabilecek bir uranyum zenginleştirme tesisi inşa ettiğini ortaya çıkardı. Sonraki yıllarda İran, Birleşmiş Milletler müfettişlerinden defalarca kaçtı ve faaliyetlerinin kapsamı hakkında yalan söyledi. ABD, 2003 yılında Irak'ı büyük ölçüde bölgede Batı yanlısı bir demokrasi kurmak için işgal ettikten sonra İran, yüzlerce ABD askerini doğaçlama bombalarla öldüren Irak'ın Şii milislerini desteklemeye başladı. Başkan Barack Obama göreve geldiğinde, İran ile bir anlaşma yapmaya çalıştı; 2015'te ABD'li müzakereciler ve görece ılımlı olan İran Cumhurbaşkanı Hassan Ruhani, İran'ın nükleer programını kısıtlamak için bir anlaşmaya vardılar.

İran, yaptırımların kaldırılması ve donmuş İran'da yaklaşık 50 milyar dolar serbest bırakılması karşılığında uranyum santrifüjlerinin sayısını azaltmayı ve müdahaleci denetimlere girmeyi kabul etti. AB, Rusya ve Çin tarafından desteklenen anlaşma, İran'ın önemli miktarlarda uranyum zenginleştirmesini en az 2031 yılına kadar engelleyecekti. BM ve AB, üç yıl boyunca İran'ın anlaşmaya tam olarak uyduğunu söyledi. Ancak başkan adayı Donald Trump da dahil olmak üzere birçok Cumhuriyetçi, zenginleştirme kısıtlamalarının 15 yıl sonra sona ereceğine itiraz etti ve İran'ın yurtdışındaki terörizme desteğini kısıtlamak için hiçbir şey yapmadığından şikayet etti.

Trump, Mayıs 2018'de ABD'yi anlaşmadan çekti ve İran petrolüne ambargo da dahil olmak üzere İran'a yıkıcı yaptırımlar uyguladı. Yönetim, bu "azami baskı" politikasının İran'ı daha kapsamlı bir anlaşmaya varmaya zorlamayı ve bölgedeki tüm saldırgan eylemleri sona erdirmeyi kabul ettiğini söyledi. Ancak ekonomisi derinden zarar gören İran rejimi daha da saldırgan hale geldi. Birkaç Batılı petrol tankerini sabote etti, ardından bir ABD insansız hava aracını düşürdü ve Eylül

ayında İran, Yemen'deki Husi vekili aracılığıyla Suudi Arabistan'daki iki kilit petrol tesisini bombaladı. Irak'ta İran destekli milisler, Bağdat'taki ABD Büyükelçiliği'ne saldırmaya çalıştı. Trump, İran'ın müttefik milis ağını denetleyen Kudüs Gücü'nün güçlü lideri Qassem Soleimani'yi öldüren bir insansız hava aracı saldırısına izin vererek bu misillemelere yanıt verdi.⁵⁸ İran'ın Uluslararası Kriz Grubu programı direktörü Ali Vaez, Süleymani'nin öldürülmesinin "İran nükleer anlaşmasının ölüm çanı ve İran ile ABD arasındaki herhangi bir diplomasi olasılığı" olduğunu söyledi (Ekinci 2009, ss. 13-27).

Tüm dünyayı etkisi altına alan korona virüs salgınından önce ABD ve İran arasında son gerginlik ABD donanmasına bağlı Beşinci Filo'nun, 16 Nisan'da Devrim Muhafızları Ordusu'na ait 11 sürat teknesinin, Basra Körfezi'ndeki 6 ABD gemisine tehlikeli bir şekilde yaklaşarak taciz ettiğini duyurması olmuştu.

İran Savunma Bakanı Emir Hatemi, 17 Nisan'da yaptığı açıklamada, "Basra Körfezi'nde istikrarsızlığın asıl faktörü, dünyanın diğer tarafından İran'ın sınırlarına gelen ve temelsiz iddialar ortaya atan Amerikalıların işgalci ve yasa dışı varlığıdır." ifadesini kullanmıştı.⁵⁹

ABD gemilerinin taciz edildiğini reddeden İran, aksine ABD donanmasına ait olan savaş gemilerinin Basra Körfezi'nde devriye görevinde olan İran güçlerini engelleme çalıştığını açıklamış, bu sebeple ABD savaş gemilerinin uyarıldığını belirtmişti.

ABD Başkanı Donald Trump ise ABD donanmasına, İran güçleri tarafından taciz edilmeleri halinde onları vurma emri verdiğini söylemiştir. Hemen akabinde Devrim Muhafızları Ordusu Genel Komutanı Tümgeneral Hüseyin Selami açıklama yapmış, Basra Körfezi'nde İran'a ait sivil ya da askeri deniz araçlarının güvenliğinin tehdit edilmesi halinde ABD'ye ait savaş gemilerinin vurulması emrini verdiğini belirtmiş ve geri durmadıklarını net bir şekilde göstermişti.

⁵⁸ <https://www.pbs.org/newshour/world/a-timeline-of-u-s-iran-relations>, 03.09.2020

⁵⁹ <https://www.sabah.com.tr/dunya/2020/04/24/son-dakika-abd-iran-gerginligi-ile-ilgili-carpici-aciklama-basit-bir-olayla-kontrolden-cikar>, 03.09.2020

6. TARTIŞMA VE SONUÇ

İnsanlık tarihi için önemli bir coğrafya olan Ortadoğu'da kritik bir önem taşıyan İran'ın ABD ile olan karmaşık ve stabil olmayan tarihi onlarca yıl öncesine dayanmaktadır. Bu yıllar boyunca inişli çıkışlı devam eden İran ve ABD ilişkisi zaman zaman kendini savaşın eşiğinde bulmuştur.

1921 yılında İran'ın Kazak Tugay'ında bir askeri subay olan Rıza Han, İngilizlerin desteklediği ile Kaçar Hanedanlığı hükümetine karşı bir darbe düzenledikten sonra kendisini İran Şahı olarak ilan etmiştir. Ulusal bir demiryolu sistemi inşa etmek ve laik bir eğitim sistemi uygulamak da dahil olmak üzere ülkeyi modernleştirmeyi amaçlayan bir dizi reform uygulamaya başlamıştır. Aynı zamanda basını sansürlemiş, sendikaları bastırmış ve siyasi partileri yasaklamıştır. Daha ileriki dönemlerde ise başörtüsünü yasaklayıp batılı reformlar yapmaya devam etmiştir. Burada da görüldüğü gibi dış etkenlerin yokluğundan söz etmek mümkün değildir. Yoğun bir dış destek alan Rıza Han, aldığı destek ile ülkeye batılı tarzda reformları dayatmıştır.

1925 yılında bir süredir sürgünde yaşamakta olan Kaçar hanedanının son hükümdarı Ahmed Şah tahttan indirilir ve yeni şah olarak Rıza Han meclis tarafından oylanmıştır. Bu durumun ne kadar demokratik olduğu tartışmalıdır, yabancı güçlerin desteği başlayan bu süreç oylama adı altında resmileştirilmiştir ancak Rıza Han diktatörce davranmaya devam etmiştir. Bu durum belli bir süre sonra muhalefete sebep olmuştur ve her ne kadar özgürlükçü ve reformlardan bahsedilse de halk yapılan dayatmalara karşı gelmiş ve Rıza Han 1941 yılında sürgüne gönderilmiştir.

İran, II. Dünya Savaşı sırasında tarafsız olduğunu ilan etse de, İran'ın İngiliz kontrolündeki petrol çıkarları büyük ölçüde Alman mühendisler ve teknisyenler tarafından kontrol altındaydı. İngiltere'nin talebine rağmen İran, Alman vatandaşlarını sınır dışı etmeyi reddetmiştir, bu durum ise gizli bir krize sebep olmuştur. Eylül 1941'de Batı İran'ın İngiliz ve Sovyet işgali sonrasında Rıza Şah görevinden uzaklaştırılmıştır. Oğlu ise onun yerine geçirilmiştir. Bu durum da

açık bir şekilde görülmektedir ki, sınır ötesi güçleri kullanarak iktidara gelerek sonrasında bu desteği görmezden gelmek mümkün olmamıştır.

1951 yılında Petrol endüstrisinin millileştirilmesi için girişimlere başlayan Musaddık'ın çabaları ile İngilizlerin elinde bulunan petrol millileştirilmiştir ve aynı yıl, ülkenin yasama organı Musaddık'ı üstün çoğunlukla başbakan olarak aday göstererek şahı zor durumda bırakmıştır. Şah bu durumda Musaddık'ı mecburen göreve atamıştır.

1953- Musaddık ve Şah arasındaki güç mücadelesi gözle görülür bir şekilde yaşanırken, ABD İstihbaratı tarafından teşvik edilen ve destek verilen bu durum karşısında protestocular sokaklara dökülmüştür ve şahı ülkeden kaçmak zorunda kalmıştır. CIA desteği ile Musaddık devrilmiş ve Şah ülkeye geri dönebilmiştir.

ABD ve İsrail istihbarat görevlileri, İran istihbarat örgütü SAVAK'ı kurmak için İran ile birlikte çalışmaya başlamıştır. Bir ülkenin istihbarat birliği kurulurken başka bir ülkeden yardım alması, yardım alınan ülkeye bağımlı hale gelmesine sebep olmuştur. Bu kaçınılmazdır.

1963 yılına geldiğimizde Beyaz Devrim ile karşılaşmaktayız. Şah, toprağın yeniden dağıtılmasını, kadınların haklarının artırılmasını ve kırsal alanlarda okuryazarlığı ve sağlığı iyileştirme girişimlerini içeren güçlü bir sosyal ve ekonomik Batılılaşma kampanyası olan “Beyaz Devrim”i uygulamaya başlamıştır. Dönemin popüler milliyetçisi Ayetullah Humeyni, Şah'ın muhaliflerine yönelik birçok baskıdan birinde tutuklanmıştır.

8 Eylül 1978 tarihi Kara Cuma olarak belgelere kaydedilmiştir. Binlerce kişi Tahran'daki Jaleh Meydanı'nda toplandı ve güvenlik güçleri protestoculara ateş açmıştır, bir gün öncesinde Şah sıkı yönetim ilan etmiştir. Protestolar uzun süre devam etmiştir ve birçok kişi tarafından ABD ve İngiltere'nin kuklası olarak görülen şah, yoğunlaşan kargaşanın ortasında 16 Ocak 1979 tarihinde İran'dan kaçmak zorunda kalmıştır.

Şah'ın kaçmasıyla birlikte 1 Şubat 1979 tarihinde Ayetullah Humeyni sürgünden dönmüştür. İslam milliyetçisi Ayetullah Humeyni, şah rejimine muhalefeti nedeniyle 14 yıldan fazla sürgünde kaldığı Fransa'dan geri gelmiştir. Humeyni'nin rehberliğinde İran, 1 Nisan 1979 tarihinde kendisini İslami ilkelere göre yönetilen bir teokratik cumhuriyet olarak ilan etmiştir.

4 Kasım 1979 tarihi ABD ve İran arasındaki en kritik günlerden biri olmuştur. Ayetullah Humeyni'nin destekçisi olan bir grup öğrenci, Tahran'daki ABD Büyükelçiliği'ne baskın düzenleyerek 52 Amerikalı çalışanı rehin almış ve Şah'ın ABD'de tedavi gördükten sonra İran'da yargılanması için dönmesini talep etmiştir. Rehine durumu ABD ile İran arasında büyük bir krizin başlangıcı olmuştur. 1980 yılının Nisan ayına gelindiğinde İran ve ABD, rehine krizi nedeniyle diplomatik bağlarını tamamen koparmıştı.

Cezayir'in aracılık ettiği müzakerelerin ardından, ABD'li rehinelere 444 günlük tutsaklığın ardından serbest bırakılmıştır. Aradaki ilişkiler uzun bir süre kopmuştur ve kamuoyunun ABD tarafına tepkisi gün geçtikçe daha fazla büyümüştür.

1985 yılında Lübnan merkezli bir siyasi parti ve militan grup olan Hizbullah, kuruluş manifestosunu yayınlamıştır. Bu örgüt İsrail'in ve Batı'nın Ortadoğu'ya müdahalesine karşı çıkmayı hedeflemiş, İran'dan ve ona bağlı İslam Devrim Muhafız Birlikleri'nden önemli miktarda destek almaktaydı. Bu durum da ABD'nin önceliği bu grubu terör örgütü olarak ilan etmek oldu.

Temmuz 1988 tarihinde iki ülke arasında krizlere yenisi eklenir ve ABD, İran'a ait olan bir sivil uçağı düşürmüştür. Bir Amerikan donanma gemisi USS Vincennes, Basra Körfezi'nde 290 yolcu ve mürettebatın hepsinin ölümüne sebep olmuştur. ABD daha sonra özür dilemiş ve sivil uçağın saldıran bir askeri jetle karıştırıldığını söyleyerek kurbanların ailelerine maddi tazminat vermeyi kabul etmiştir.

1989 Haziran ayında Humeyni ölmüştür ve Ağustos ayında Haşimi Rafsancani cumhurbaşkanı olmuştur. 1995 yılına gelindiğinde ise ABD tarafından daha

geniş yaptırımlar uygulanmaya başlanmıştır. Clinton yönetimi yaptırımları genişleterek İran'a tam bir petrol ve ticaret ambargosu koymuştur. ABD, İran'ı terörü desteklemek, insan hakları ihlalleri yapmak ve Arap-İsrail barış sürecini sabote etmeye çalışmakla suçlamaktadır.

2002 yılının Ocak ayında Birliğin Durumu konuşmasında ABD Başkanı George W. Bush, İran'a, ülkenin aktif olarak kitle imha silahlarının peşinde olduğunu söyleyerek “şer ekseninin” bir parçası olarak atıfta bulunmuş ve bu konuşma İran'da öfkeyle karşılanmıştır. İran Dışişleri Bakanı Kamal Harrazi, Başkan Bush'un yorumlarını "kibirli" olarak nitelendirerek ve İran'ın bunları "içişlerine müdahale" olarak nitelendirmiştir.

2003 yılında İran plütonyum üretimini kabul etmesiyle yoğun tartışmalar başladı ve ABD tarafında İran, nükleer silah geliştirmek ile suçlanmıştır. Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı, İran'ın plütonyum üretimini kabul ettiğini, ancak ajans, İran'ın nükleer silah geliştirdiğine dair hiçbir kanıt bulunmadığını belirtmiştir.

2005 yılında Ahmedinejad İran cumhurbaşkanı oldu. Yoksulların savunucusu olarak kampanya yürüten ve 1979 devriminin değerlerine geri dönme sözü veren Tahran'ın sert İslami belediye başkanı Mahmud Ahmedinejad, cumhurbaşkanlığı seçimlerinde İran'ın en yaşlı devlet adamlarından birini mağlup etmiştir. Cumhurbaşkanlığına kabul edildikten bir yıl sonra İran Devlet Başkanı Mahmud Ahmedinejad, Başkan Bush'a İran'ın nükleer programı üzerindeki gerilimi azaltmanın yollarını arayan bir mektup göndermiştir, ancak uranyum zenginleştirme faaliyetlerini durdurmak için BM'nin son tarihlerine meydan okumaya devam etmekteydi. Ahmedinejad, nükleer programın yalnızca sivil enerji amaçlı olduğunu anlatmakta ısrar etmekteydi. Bunun üstünde 2007 yılında Ahmedinejad ABD'yi ziyaret etmiştir. ABD'yi ziyaret ederek BM Genel Kurulu'nda yaptığı konuşmada İsrail'i işgal ve ırkçılıkla suçlamıştır. Birleşmiş Milletler, İran'a karşı ülkenin ordusunu etkilemeyi ve Tahran'ın tartışmalı nükleer programını durdurmayı hedefleyen yeni ekonomik yaptırımlar ilan etmiştir. Bir ABD Ulusal İstihbarat Tahmini raporunda, İran'ın 2003'te nükleer silah geliştirmeyi bıraktığını, ancak uranyumu zenginleştirmeye devam ettiğini ve gelecekte hala atom silahları geliştirebileceğini iddia edilmiştir.

2008 yılına gelindiğinde IAEA tarafından İran'ın nükleer silahların geliştirilmesine yönelik şüpheli araştırmasının "ciddi bir endişe konusu" olmaya devam ettiğini belirten bir rapor yayınlanmıştır. Avrupa Birliği ülkeleri İran'a yeni yaptırımlar uygulama konusunda anlaşmıştır.

2009 yılında Obama yönetimi, Bush yönetiminden koparak İran ve Birleşmiş ulusun beş daimi üyesiyle görüşmelere katılacağını duyurmuştu. Görüşmeler sonunda JCPOA olarak da bilinen İran nükleer anlaşmasına yol açmıştı. Yıllarca uranyum zenginleştirme faaliyetlerinden yaptırımlara rağmen vazgeçmeyen İran'a BM, ABD ve Avrupa Birliği daha fazla yaptırım uygulama kararı vermiştir.

15 Haziran 2013 tarihinde Ruhani seçilmiştir. Başkan Barack Obama, 1979'dan bu yana ABD ile İran arasındaki en yüksek temas olan İran Cumhurbaşkanı Ruhani'yi aramıştır. İkili, görüşmede İran'ın nükleer programı ile görüşmüş ilişkiler eski hırçınlığından bir nebze olsun uzaklaşmayı başarmıştır. 2014 yılına gelindiğinde İran ve beş BM daimi üye ülkesi, İran'ın nükleer programıyla ilgili ilk anlaşmaya varılmıştır.

Suudi liderliğindeki bir koalisyon, başkent Sana'a'nın kontrolünü ele geçiren Husi isyancılara hava saldırısı düzenlediğinde Yemen'de iç savaş patlak vermiştir. Husiler İran tarafından desteklenmiş ve ABD'nin Ortadoğu'daki müttefiki Suudi Arabistan Yemen hükümetini desteklemiştir. ABD, daha sonra silahlı çatışmalarda kullanılan silahları Suudi Arabistan'a satmıştır.

2015 yılında İran, ABD ve diğer dört BM daimi üyesi, İran'ın nükleer programıyla ilgili kapsamlı bir anlaşmaya vardıklarını duyurdular. İran, uranyum zenginleştirmesini sınırlamayı ve yaptırımların kaldırılması karşılığında uluslararası müfettişlerin ülkeye girmesine izin vermeyi kabul etmiştir. 2016 yılında ABD ve Avrupa, nükleer anlaşmada söz verildiği gibi İran'a yönelik yaptırımları kaldırmıştır. Ertesi gün, Obama yönetimi, İran'ın balistik füze programıyla bağlantılı 11 kişi ve şirkete yeni yaptırımlar getirmiştir.

Trump yönetimi, İran nükleer anlaşmasının bir parçası olan yaptırım muafiyetlerini yenilemiştir ve 8 Mayıs 2018 tarihinde ABD İran nükleer anlaşmasından çekilmiştir. Başkan Donald Trump, ABD'nin İran nükleer anlaşmasından çekileceğini ve İran'ı yeni bir anlaşma müzakere etmeye zorlamak için bir "azami baskı kampanyası" uyguladığını duyurmuştur. Buna karşılık İran, İran nükleer anlaşmasında belirtilen uranyum zenginleştirme sınırlarını aşacağını söylemiş ve uluslararası nükleer gözlemciler daha sonra İran'ın sınırları aştığını doğrulamıştır.

2019 yılında Trump yönetimi, İran İslam Devrim Muhafızları'nı Yabancı Terör Örgütü olarak atayacağını duyurmuştur. ABD ilk kez başka bir ülkenin hükümetinin bir bölümünü terör örgütü olarak ilan etmiştir. Bunun üstüne gerilim tırmanmaya devam ederken petrol tankerlerine saldırılar başlamıştır. Hürmüz Boğazı yakınlarındaki petrol tankerlerine yönelik bir dizi saldırı, ABD ile İran arasındaki gerilimi artırmıştır. ABD, Suudi Arabistan, Japon, Panama ve İngiliz bayrakları altında seyreden petrol tankerlerine yapılan saldırılardan İran'ı sorumlu tutmaktaydı. Buna karşılık, ABD bir İran petrol tankerine el koymaya çalışmıştır ve gerginlik had safhaya ulaşmıştır.

Ekonomisi tek ölçüye bağlı İran bu gerginlikten çok etkilenmiştir. İranlılar ekonomik kaygılar yüzünden ayaklanmaya başlamış ve dört gün boyunca, İranlılar petrol fiyatlarındaki artışa karşı sokaklara çıkmışlardır. Uluslararası Af Örgütü, hükümetin gösterilere yönelik baskısında 300'den fazla kişinin öldüğünü tahmin ettiklerini duyurmuştur.

2019 yılında Milisler Bağdat'taki ABD büyükelçiliğine saldırmıştır. Iraklı göstericiler ve İran destekli milis üyeleri, önceki hafta sonu İran destekli milislerin üyelerini öldüren Amerikan hava saldırısına yanıt olarak Bağdat'taki ABD büyükelçiliğine girip savaş açmışlardır.

Bu olayların üzerine ABD, İran'ın üst düzey generali Kasım Süleymani'nin yanı sıra Irak milis lideri Ebu Mehdi el-Mühendis'i Bağdat havaalanında bir drone saldırısında öldürmüştür. İran, Süleymani'nin öldürülmesine misilleme olarak ABD askerlerinin konuşlandığı Irak'taki iki üsse füze fırlattı; can kaybı

bildirilmemiştir. Aynı sabah İran'dan kalkan bir Ukrayna uçağı düşmüş ve ABD'li bir yetkili, İran'ın uçağı iki Rus karadan havaya füzeyle vurduğunu söylemiştir.

Trump, füze saldırısına yanıt olarak İran'a yeni yaptırımlar uygulayacağını duyurmuş, ertesi gün Dışışleri Bakanı Mike Pompeo ve Hazine Bakanı Steve Mnuchin, inşaat, imalat, madencilik ve tekstil sektörlerini hedef alan yaptırımların ayrıntılarını özetlemiştir. Yaptırımlar ayrıca sekiz İranlı yetkiliyi de isimlendirmekteydi.

Yukarıda anlatılan olay dizisine bakıldığında, İran ve ABD ilişkileri dolaylı ve dolaysız olarak başladığından beri yüksek gerilimler ile devam etmiştir. İran ekonomisinin direkt olarak etkileyebilen petrol yüzünden uygulanan ambargolar İran'ı fazlasıyla etkilemeye yetmiştir. Sürekli değişen dış güçler destekli İran rejimleri uygulanan ambargolarla birlikte zaman zaman buhranlara sebep olmuş ve bir sonraki rejim değişiklikleri için fırsat haline gelmiştir. İran'ın millileşme çabaları ile ambargolar eş zamanlı gerçekleşmiş ve bu durum en çok halkı etkilemiştir.

KAYNAKÇA

Kitaplar

- Abrahamian, E., 2009. *Modern Iran Tarihi*. Dilek Ş. (Çev.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Axworthy, M., 2008. *A History of Iran: Empire of the Mind*. New York: Basic Book.
- Cleveland, W., 2008. *Modern Ortadoğu Tarihi*. Mehmet H. (Çev.), İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Ganji, B., 2006. *Politics of Confrontation the Foreign Policy of the USA and Revolutionary Iran*. New York: Tauris Academic Studies.
- Keddie, Nikki R., 2003. *Modern Iran: Roots and Results of Revolution*. New Haven: Yale University Press.
- Öztürk, O. ve Sarıkaya, Y., 2006. *Kaosu Doğru İran: Güncel İran İncelemeleri*. Ankara: Fark Yayınları.
- Djalili, M. ve Kellner, T., 2017. *100 Soruda İran*. Dr. Reşat U. (Çev.), İstanbul: Bilge Kültür Sanat
- Goldschmidt, A. Ve Davidson, L., 2018. *Kısa Ortadoğu Tarihi*. Aydemir G. (Çev.), İstanbul: Doruk Yayıncılık.
- Lewis, B., 1995. *Ortadoğu*. Selen K. (Çev.), Ankara: Arkadaş Yayınevi.
- Sayın, H., 2020. *İran Bölge Analizi: Toplum, Kültür, Ekonomi, Politika, Strateji ve Uluslararası İlişkiler*. İstanbul: Vadi Yayınevi.
- Yegin, A., 2017. *İran'ın Bölgesel Faaliyetleri*. Ankara: SETA Kitapları.
- Akyol, T., 1999. *Osmanlı'da ve İran'da Mezhep ve Devlet*. İstanbul: AD Kitapçılık.
- Garthwaite, G., 2018. *İran Tarihi: Pers İmparatorluğu'ndan Günümüze*. İstanbul: İnkılap Kitapevi.
- Erkilet, A., 2015. *Orta Doğu'da Modernleşme ve İslami Hareketler*. İstanbul: Büyüyenay Yayınları.
- Kerküklü, A., 2008. *İstihbarat Oyunları Petrol ve Kerkük*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Ekinci, A., 2009. *İran Nükleer Krizi*. Ankara: Karaca Yayınları.

Sürekli Yayınlar

- Bolat G., 2013. Anglo-Persian Oil Company'den British Petroleum'a (BP): İngiltere'nin İran'daki Petrol Macerası. *International Journal of History*. **5** (2).
- Gündüz, F. ve Gündüz, H., 2013-2014. Uluslararası Adalet Divanı'nın "Anglo-Iranian Oil Co. 1952" Kararının İncelenmesi. *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. **26-27-28-29** (17-18).
- Kılınç, A., 2008. İran Anayasa Hukukunun Genel Esasları. *Gazi Üniversitesi Hukuk Dergisi*. **12** (1-2).
- Uzun, Ö., 2013. İran'a Ekonomik Yaptırımlar: Kırılganlaşan Nükleer Program mı Hükümet mi?. *Ortadoğu Analiz*. **5** (54)
- Berber, S., 2013. İran'ın Ekonomi Politikası Yaptırımların Etkisi ve İkilemleri. *Bilge Strateji*. **5** (9)
- Erik, N. ve Koşaroğlu, Ş., 2016, Tarihsel Süreç Boyunca Değişen Petrol Fiyatları; Şeyl Gazı Etkisi ve Bazı Öngörüler. *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*. **17** (2).

Diğer Yayınlar

Arıkan, P., 2006. *Uneasy Coexistence*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: ODTÜ.

Yegin, A., 2013. İran Siyasetini Anlama Kılavuzu. *Tarihsel Arka Plan ve Siyasi Hareketler*. Ankara: SETA Yayınları.

The Civil Code of the Islamic Republic of Iran. 2003. <http://hajipour.online.fr/wp-content/civilcode.pdf> [27, Ağustos, 2020].

The Library of Congress, CRS Report for Congress, 2008, <https://sgp.fas.org/crs/mideast/RS22569.pdf>, [erişim tarihi 23 Temmuz 2020], s.5.

INSAMER, İran'da Eğitim: Batı Eğitim Mirasından Devrimci Eğitime, 2018, <https://insamer.com/tr/iranda-egitim-bati-egitim-mirasindan-devrimci-egitime-1597.html>, [erişim tarihi 18 Temmuz 2020], s.1.

DAKA- İran Masası, Eğitim, 2018, <https://www.dakairanmasasi.com/discover-iran/genel-bakis/egitim>, [erişim tarihi 20 Ağustos 2020], s.1.

İslam Cumhuriyeti Haber Ajansı, İran'da Okur Yazarlık Oranı %96, 2020, <https://tr.irna.ir/news/83720149/%C4%B0ran-da-okur-yazarl%C4%B1k-oran%C4%B1-96>, [erişim tarihi 22 Ağustos 2020], s.1.

Qarakhani, M., 2014, Social Policy and State Capacity in Iran: Health and Education Policy from 1981-2009, The Western Michigan University, <https://scholarworks.wmich.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=3968&context=jssw>. [erişim tarihi 22 Ağustos 2020].

US Energy Information Administration, Iran, 2018, <https://www.eia.gov/international/analysis/country/IRN>, [erişim tarihi 14 Temmuz 2020]. s.13.

Clipper Data, Tag: Iran oil Export, 2020, <https://clipperdata.com/exit-from-opec-boosts-qatari-oil-exports/>, [erişim tarihi 13 Temmuz 2020]. s.2.

Council on Foreign Relations, Iran's Nuclear Program, 2010, <https://www.cfr.org/backgrounder/irans-nuclear-program>, [erişim tarihi 15 Temmuz 2020]. s.1.

United State Institute of Peace, Iran's Confrontation with Israel over Four Decades, 2020, <https://iranprimer.usip.org/blog/2020/jan/21/iran%E2%80%99s-confrontation-israel-over-four-decades>, [erişim tarihi 21 Temmuz 2020]. s.1.

TeachMideast, U.S. Foreign Policy in the Middle East since the 19th Century, 2004, <https://teachmideast.org/articles/u-s-foreign-policy-in-the-middle-east-since-the-19th-century/>, [erişim tarihi 25 Ağustos 2020]. s.1.

Ballot Pedia, Energy Policy in the United States, 2020, https://ballotpedia.org/Energy_policy_in_the_United_States, [erişim tarihi 1 Eylül 2020]. s.1.

The Washington Institute for Near East Policy, America's Shifting Energy Landscape and Middle East Policy, 2014, <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/americas-shifting-energy-landscape-and-middle-east-policy>, [erişim tarihi 23 Ağustos 2020]. s.1.

The American Prospect, Shia Power and the West, 2006, <https://prospect.org/culture/shia-power-west/>, [erişim tarihi 28 Temmuz 2020]. s.1.

Institute for Policy Studies, Why the U.S. Supports Israel, 2002, https://ips-dc.org/why_the_us_supports_israel/, [erişim tarihi 30 Ağustos 2020]. s.1.

PBC News Hour, A timeline of U.S.-Iran relations, 2020, <https://www.pbs.org/newshour/world/a-timeline-of-u-s-iran-relations>, [erişim tarihi 3 Eylül 2020]. s.1.